

Atgaivinant etninį tapatumą: individas, simbolis, vieta

Auksuolė Čepaitienė

Etniškumas yra stabilus ir kartu nuolat judantis reiškinys. Įprasta manyti, kad stabilumą užtikrina patvarios tapatumo struktūros. Tačiau keičiantis aplinkybėms, pavyzdžiui, politinėms, vyksta jėgų persiskirstymas įvairiuose lygmenyse, suaktualindamas poreikį iš naujo peržvelgti tapatumų prasmes bei jų hierarchiją.

Straipsnio tikslas – nagrinėti veiksnius, modeliuojančius etninio tapatumo persitvarkymus. Remiamasi požiūriu, kad etninis tapatumas yra viena iš klasifikacinių sistemų, etniniu pagrindu įforminančių suvokiamą rūšinį esmingumą, kurio turinį sudaro ir visuma jausmų bei vaizdinių apie vertybes, simbolius ar bendras istorijas. Straipsnyje siekiama aptarti situacijas, sureikšminančias tapatumo kategoriją bei jos žymenis. Jame kalbama apie individualius bei institucinius tapatinimosi aspektus; simbolinių struktūrų gyvybingumą ir jų kultūrinį metaforiškumą; gimtosios vietos kaip vieno iš prigimtinių veiksnių vaidmenį bei ryšį tarp lokalinio ir etninio tapatumo. Straipsnyje nagrinėjamas Lietuvos atvejis, sutelkiant dėmesį ties tais istoriniais laikotarpiais, kai etninis tapatinimosi poreikis buvo ypač aktualus: tai XIX a. 9–10-asis – XX a. 1–2-asis dešimtmečiai, sovietinės okupacijos pradžia bei XX a. 9–10-asis dešimtmečiai.

Dr. Auksuolė Čepaitienė, Lietuvos istorijos institutas, Etnologijos skyrius, Kražių 5, LT-2001 Vilnius, el. paštas: auksuole@cepaitis.aiva.lt

Neseniai vienoje konferencijoje teko išgirsti klausimą, kaip mes, lietuviai, išgyvename pokyčius, vykusius žlugus Sovietų Sąjungai. Kaip mes iš pavaldžios etninės grupės, kokia buvome Sovietų Sąjungoje, pereiname į dominuojančią, kaip tai išgyvena kitos Lietuvoje gyvenančios etninės grupės, kurių padėtis keičiasi kartu su lietuvių padėtimi, kaip vyksta tokia tapatumų hierarchijos kaita ir kokie procesai lydi šį reiškinį?

Iš tiesų, pasikeitus politinėms aplinkybėms vyksta galios persiskirstymas ne tik politiniame, bet ir etniniame lygmenyje. Nors šis procesas, atrodytų, pirmiausia liečia hierarchinę struktūrą, susiklosčiusią tarp etninių grupių ir bendrijų, tačiau jis tiesiogiai suaktyvina ir individą iš naujo apibrėžti savo tapatumą ir peržiūrėti jį įtvirtinančią veiklos strategiją. Taigi esminis politinio, o platesne prasme ir sociokultūrinio konteksto pasikeitimas tampa reikšmingu stimulu, gal net spaudimu įvertinti savo autentiškąjį „aš“. Naujos situaci-

jos, įvykiai ar tendencijos pažadina miegančius ir paslėptus tapatumus, skatina įvertinti naujus jų niuansus juos eksponuojant arba, atvirkščiai, uždengiant.

Straipsnio¹ tikslas yra nagrinėti veiksnius, modeliuojančius etninio tapatumo persitvarkymus. Jame siekiama aptarti etninį tapatumą, kaip santykį tarp individualaus ir institucinio, bei veiksnius, lemiančius individo aktyvumą etniniame lygmenyje; situacinių simbolinių sutartinių tapatumo struktūrų veiksmingumą ir jų kultūrinį metaforiškumą; gimtosios vietos kaip vieno iš prigimtinių veiksnių vaidmenį atgaivinant ir palaikant individo esmingumą bei ryšį tarp lokalinio ir etninio tapatumų. Nagrinėjamas Lietuvos atvejis, dėmesį sutelkiant ties tais istoriniais laikotarpiais, kurių metu etninio tapatinimosi poreikis buvo ypač aktualus: tai XIX a. 9–10-asis – XX a. 1–2-asis dešimtmečiai, sovietinės okupacijos pradžia bei XX a. 9–10-asis dešimtmečiai. Tačiau šiame darbe svarbiausia yra ne etninio vyksmo istorinis savitumas, bet jį išjudinantys sociokultūriniai postūmiai.

Straipsnyje vartojamos sąvokos *etninis* ir *etniškumas*, kurių prasmę reikėtų patikslinti². Tai akademinės, pastaruosiu metu plačiau vartojamos ir bendrinėje kalboje sąvokos. Terminas *etniškumas* kilęs iš graikų kalbos (*ethnikos* < *ethnos* – tauta), tačiau akademiniam lygmenyje jis pradėtas vartoti palyginti vėlai: pirmasis jį pavartojo amerikiečių sociologas Davidas Riesmanas 1953 metais (Eriksen 1993: 3). Lietuvių kalboje yra kita *etniškumui* artima sąvoka, tai *tautiškumas*, reiškiantis „priklausomybę kuriai tautai, buvimą kurios tautos nariu“ (Lietuvių kalbos žodynas 1991: 1035). Jas abi vartojant nėra lengva išvengti painiavos, nes terminas *tauta*³ vienu atveju gali reikšti *etninę grupę*, kitu atveju – *naciją*⁴. Remiantis didžiuoju Lietuvių kalbos žodynu *tauta* apibūdinama kaip „istoriškai susidariusi žmonių bendruomenė, turinti bendrą teritoriją, kalbą, istoriją, ekonominių ir kultūrinį gyvenimą“ (Lietuvių kalbos žodynas 1991: 1032). Nesigilinant į šio apibrėžimo turinį⁵ reikia pasakyti, kad žodžio norminė prasmė, pateikiama žodyne, abipusiškai susijusi su kalboje vartojama

¹ Šis straipsnis parašytas pranešimo „Etninis tapatumas ir tautiniai simboliai“, skaityto Lietuvos istorijos instituto seminare 2001 m. gegužės 16 d., pagrindu. Esu dėkinga šio pranešimo oponentams Vyčiui Čiubrinskui ir Petruui Kalniui už diskusijos metu išsakytas pastabas. Dėkoju Vaciuui Miliui, Loretai Kuzmickaitei už klausimus ir išsamius komentarus, Irmai Šidiškienei už pagalbą literatūra.

² Sutinku su Vyčio Čiubrinsko pastaba seminario metu, kad sąvokos ir terminai turėtų būti vartojami tiksliai apibūdinant konkretų reiškinį. Tai ypač reikšminga teoriniame lygmenyje. Tačiau empirinės medžiagos nagrinėjimas kiekvieną kartą reikalauja papildomai patikslinti vartojamas sąvokas.

³ Žodis *tauta* buvo vartojamas jau M. Daukšos Katekizme ir J. Bretkūno Postilėje (Lietuvių kalbos žodynas 1991: 1032).

⁴ Čia nekalbama apie skirtingus tautos-nacijos formavimosi aspektus, kurie galėtų pateikti ir kitas sąvokas – *pilietinis* ir *etnonacionalinis*.

⁵ *Tautos* apibrėžimo analizė nėra šio darbo tikslas. Reikėtų tik pastebėti, kad didžiajame Lietuvių kalbos žodyne pateikiama šio žodžio samprata yra panaši į sovietinės istoriografijos

ma prasme. Taigi iš apibrėžimo atrodytų, kad šitokia sąvokos *tauta* ir jos išvestinio darinio *tautiškumas* samprata lietuvių kalboje yra artimesnė *etniškumui*, nes tiesiogiai neįveda politinio principo, kuriuo pagrįstas *nacionalizmas* (Gellner 1996: 13–14). Panašia *etninės grupės* sampratai prasme yra vartojami terminai *tautinė mažuma* ir *tautinė bendrija*. Beje, ir Lietuvių enciklopedijoje teigiama, kad lietuviškas *tautos* terminas priešingai didžiųjų kalbų atitikmenims savaime nereiškia valstybės kaip, pavyzdžiui, anglų ar prancūzų *nation* (Lietuvių enciklopedija 1961: 437). Antra vertus, tokie Lietuvių kalbos žodyno apibrėžimo struktūriniai komponentai kaip bendra teritorija, kalba, istorija, ekonomika ar kultūra siūlo mintį apie politinį kultūrinių simbolių panaudojimą, būdingą *nacionalizmui* (Eriksen 1993: 102–104).

Taigi įvertinant ir konkrečią istorinę tradiciją, susiklosčiusią lietuvių tautinio atgimimo metu XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, kai sąvokos *tauta* ir *tautiškumas* apėmė *etninės grupės* sampratą ir tos grupės politinį nepriklausomybės siekį, jas šiame darbe būtų tikslingiau vartoti kalbant apie politiškai orientuotą *etninę grupę*, kuri savo būti sieja su valstybingumu. Tačiau šitoks atskyrimas yra teorinio diskurso klausimas, nes konkrečioje čia aptariamoje Lietuvos situacijoje tiek XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje, tiek XX a. pabaigoje kategorijos *lietuvis*, *lietuviškas* reiškė ir asmenį, priklausantį etninei grupei, ir etninės grupės skiriamąjį bruožą, ir tautinės bendrijos narį ar tautinės politikos dėmenį. Todėl kai kuriais atvejais sąvokos *etninis* ir *tautinis* gali atsirasti greta kaip sinonimai arba, tiksliau, kaip vieno reiškinių skirtingi niuansai. Reikėtų pasakyti ir tai, kad lauko tyrimų metu kalbantis su pateikėjais buvo vartojama daugeliui suprantama *tautiškumo* sąvoka. Tuo tarpu *etniškumas* eiliniams žmonėms nėra žinomas žodis. Vis dėlto šiame darbe yra pasirinktos *etninio* ir *etniškumo* kategorijos kaip išreiškiančios reiškinių esmę.

Straipsnis parašytas remiantis 1998–2000 m. autorės atliktais lauko tyrimais Vakarų ir Vidurio Lietuvoje (ES, b. 2177, 2178). Medžiaga buvo renkama lokaliųjų etnografinių ekspedicijų metu Skuodo, Šiaulių ir Panevėžio rajonuose vasaromis porą savaitių gyvenant vienoje vietoje. Buvo pasirinkti nedideli miesteliai, lankytasi ir greta miestelių esančiuose kaimuose. Į autorės pasirinktus klausimus atsakė 69 įvairaus amžiaus, išsilavinimo ir profesijos bei skirtingos lyties pateikėjai. Dėmesys pirmiausia buvo kreipiamas į tai, kaip pateikėjas apibūdino, kas tai yra tautiškumas, ir kaip jis save įvardijo. Antra, išplėstinio laisvo pokalbio metu siekta paliesti tautiškumo simbolinius, kultūrinius aspektus, socialinio solidarumo ir giminystės temas, tautiškumo santykį su lokaliu tapatumu, pateikėjo patirtį, susijusią su tarpetniniais santykiais.

tradicijoje vartotą aiškinimą. Tačiau jam artimas angliškas žodis „nation“ Longmano anglų kalbos ir kultūros žodyne apibrėžiamas irgi panašiai, tik gal labiau apibendrintai, tiesiogiai įvardijant politinio statuso svarbą. Juo vadinama „didelė grupė žmonių, gyvenančių vienoje teritorijoje ir paprastai turinčių nepriklausomą valstybę“ (Longman Dictionary of English Language and Culture 1992: 881).

Pokalbio metu buvo užduodami kertiniai klausimai, kuo pateikėjas save laiko, kurį tapatumą (pvz., lokalinį ar tautinį) pateikėjas laiko pirminiu, kas yra tautiškumas, tautiniai simboliai ir kuo jie reikšmingi konkrečiam pateikėjui. Trečia, renkant medžiagą, nemažai vietos buvo skirta pateikėjo ir jo šeimos ar giminės biografijai. Pastebėta, kad, konkretizuodami įvairius tautiškumo niuansus, pateikėjai patys iliustruodavo juos savo, savo šeimos ar kitų pažįstamų žmonių gyvenimo epizodais. Todėl pokalbiuose siekta praplėsti ir patikslinti biografinius duomenis ir ypač tuos epizodus, kuriuose fiksuojama pateikėjų patirtis ir įvairūs su tuo susiję įvykiai. Ketvirta, stengtasi surinkti medžiagos, padedančios susidaryti tiriamosios vietovės bendruomenės vaizdą, kuris apimtų įvairius duomenis apie darbinę ir kitokią veiklą, etninę sudėtį, įvairaus pavidalo bendrijas, atkreipiant dėmesį ir į istorinio tęstinumo aspektą. Lauko tyrimų metu apklausti: 1) vietiniai visą laiką vienoje vietoje gyvenę asmenys, 2) toje vietoje gimę, bet ilgą laiką gyvenę kitoje Lietuvos vietoje arba kitoje šalyje ir vėl sugrįžę asmenys, 3) kitoje Lietuvos vietoje gimę, bet toje vietoje apsigyvenę asmenys, 4) vietiniai visą laiką vienoje vietoje gyvenę ne lietuvių tautybės asmenys. Šalia šios lauko tyrimų medžiagos straipsnyje naudojamos ir ankstesnių tyrimų medžiaga iš Rytų Lietuvos (ES, b. 1932, 2108) bei 1988–1991 m. spaudos publikacijomis. Pasirinkti tie laikraščiai, kurie daugiau dėmesio skyrė politiniams pasikeitimams ir tautiškumo klausimams – tai „Gimtasis kraštas“, „Sajūdžio žinios“, „Atgimimas“.

Kas yra etninis tapatumas?

Etniškumo ir etninio tapatumo tyrinėjimams antropologai yra skyrę nemažai darbų. Dalis jų stengėsi argumentuoti požiūrį, kad *etninės grupės* nėra natūralios rūšys biologine prasme, o žmonių sukonstruotos, sukurtos kategorijos (Gil-White 2001: 515). Tačiau ir šiandien antropologai susiduria su faktais, trikdančiais tokią nuomonę. „Žiniuose yra pilna [duomenų] apie etninius valymus ir genocidą, kai tuo pat metu antropologai akcentuoja, kad etniškumas yra „iš-rastas“, ir pateikia [argumentus], „nuvertinančius“ (decentre) šią sampratą“, – teigia N. E. Levine (Levine 1999: 165, cituota iš Gil-White 2001: 515).

Taigi kas yra etninis tapatumas įvairius niuansus apimančio etniškumo kontekste? T. H. Eriksenas (Eriksen 1993: 59–60) teigia, kad antropologai ilgą laiką žiūrėjo skeptiškai į tas kryptis, į kurias etniškumo tyrinėtojai koncentravosi ties tapatumo aspektu, nes socialinės antropologijos objektas yra procesai, vykstantys tarp žmonių. Tuo tarpu susitapatinimas yra reiškinys, egzistuojantis kiekvieno individo viduje. Tačiau tyrinėjimai parodė, kad vis dėlto esama ryšio tarp socialinių procesų ir asmeninių tapatumų.

Teigiama, kad etninis tapatumas socialinės antropologijos požiūriu reiškia tiek susitapatinimą, tiek atsiskyrimą, fiksuojamą socialinėje plotmėje. Todėl etninis tapatumas net ir individualiame lygmenyje pirmiausia yra klasifikaci-

nio pobūdžio reiškiny (Eriksen 1993: 60) ir tuo požiūriu artimas kitiems etniškumą išreiškiantiems elgsenos variantams, kaip, pavyzdžiui, įjungimas ir išskyrimas arba etnis klasifikavimas į „mes“ ir „jie“. Tačiau etnis susitapatinimas nėra tik sisteminis klasifikacinis principas, kuriuo vadovaudamasis individas ar grupė save ir kitus priskiria konkrečiai kategorijai. Jo turinį sudaro ir visuma jausmų bei vaizdinių apie vertybes, simbolius, bendras istorijas ar bendrą likimą, kuo žmogus ir grupė žmonių išsiskiria arba yra išskiriama kaip savita (Royce 1982: 18). Šiuo požiūriu yra reikšminga F. Bartho samprata (Barth 1969: 13–15), kad etnis klasifikavimas, t. y. susitapatinimas arba sutapatinimas, yra socialinio organizavimosi forma ir ribas kuriantis elgsens, kur etninės kategorijos yra tarsi orientyrai, savitai organizuojantys ir struktūrizuojantys žmogaus ir žmonių grupių gyvenimą. Todėl etnis tapatumas, būdamas viena iš daugelio žmogaus ar žmonių grupių tapatumo rūšių, gali apimti ir platų kitų socialinių ir kultūrinių susitapatinimų spektrą.

Pabrėžtinai dar vienas, bene svarbiausias šiam darbui aspektas – tai, kad etninio susitapatinimo principas yra susijęs su etninės grupės rūšiniu esminumu. F. J. Gil-White teigia, kad žmonės etnines grupes suvokia kaip rūšis: „Kai žmogus suvokia etninę bendriją, jis ją laiko tokia ir suteikia jai kaip rūšiai tokį pavidalą“ (Gil-White 2001: 519). Tačiau jis pastebi ir tai, kad etninė klasifikacija – tiek liečianti požymius, tiek ir narystę – ne visada būna aiški ir tiksli. Remdamasis L. Wittgensteino teiginiais apie „šeiminius panašumus“, „centriškumą“ ir „laipsniškumą“, F. J. Gil-White tvirtina, kad sisteminant vieni rūšiniai dėmenys gali būti reikšmingesni arba tipiškesni nei kiti. Tokiu atveju priskyrimas rūšiai priklauso nuo būtinos sąlygos – nuo esmės turėjimo (Gil-White 2001: 520–521).

Klasifikacinis identifikavimo principas yra „kietas“ ir nejudrus, tačiau jo socialinis funkcionavimas priklauso nuo konkrečių situacijų. Etninis tapatumas gali būti plėtojamas, eksponuojamas, ignoruojamas arba juo gali būti manipuliuojama (Royce 1982: 18). Be to, jo plėtrai reikšmingas institucinis lygmuo, turintis konkretų pavidalą tokiuose kontekstuose kaip kolonializmas, nacionalizmas, imigracija, vidinė migracija, kurie savo ruožtu yra susiję su galia ir tikslingumu, pavaldumu ar dominavimu (Royce 1982: 4–5). Antra vertus, pagrindiniai veikėjai etninėje erdvėje yra konkretūs individai. Jie turi savo siekius, gyvenamosios stilių ir nuolat juda, pasirinkdami prioritetus ir tapatumų variantus, įeidami ar išeidami iš pasirinktų grupių.

Nuo individualaus apsisprendimo link institucinio realizavimo

Galima manyti, kad etnis tapatumas savivokos ir jausmų lygmenyje yra individualus, o galios lygmenyje – institucinis reiškiny (Royce 1982). Tačiau būtų klaida šitaip atskirti šiuos du lygmenis. Nors tam tikrose, pavyzdžiui, etninės priešpriešos situacijose, kai individas, priskiriantis save vienai etninei

grupei, yra instituciškai pavaldus kitai vyraujančiai grupei, jie gali būti atskiri ir kontrastingi, tačiau net ir tokiu atveju jie yra greta. Lygiai taip pat etninės plėtros situacijoje, kai individo asmeninis tapatumas ir institucinis lygmuo iš esmės neprieštarauja vienas kitam, šie du aspektai papildo vienas kitą.

Individualus sprendimas susitapatinti ir priskirti save kokiam nors etninei grupei nėra tik vidinis vyksmas, turintis klasifikacinio sisteminimo ar emocinio išgyvenimo prasmę ir reikšmingas tik pačiam individui. Tai yra pirminis veiksmas, įvykis arba motyvacija, skatinanti individą veikti pasirinkta kryptimi ir tuo būdu institucionalizuoti savo sprendimą socialiniame, kultūriniame ir politiniame lygmenyje. Todėl nesinori sutikti su A. Peterson Royce nuomone, kad institucijos ir individai⁶ kaip du to paties nepertraukiamumo galai yra kontrastingi vienas kitam (Royce 1982: 6). Etninis susitapatinimas individualiame lygmenyje apima ir siekiamybę bei tendenciją būti institucionalizuotam. Individualus tapatumas įgyja kultūrinius kontūrus ir etninę prasmę, kai yra įformintas socialinėje erdvėje. Be to, individas turi asmeninį interesą plėsti etninį vyksmą ir institucionalizuoti savo vidinį tapatumą, šitokiu būdu peržengiant susitapatinimo kaip individualaus ir pavienio veiksmo ribą. Taip individas užsitikrina pasirinktos veiklos strategijos saugumą ir savo tapatumui kuria kontekstą. Savo ruožtu institucionalizuotas grupinis etniškumas yra socialinė aplinka asmeniniams tapatumams atsirasti (Sökefeld 1999: 417). Taigi tarp individualaus sprendimo pasirinkti tapatumą ir jo institucinio realizavimo yra ne tik tiesioginis ryšys, jungiantis šias pakopas, bet ir gyvenimo realijose vieno bendro etninio vyksmo dalys. Todėl jų išskyrimas yra teorinio lygmens klausimas.

Tai matyti iš konkrečių pavyzdžių. Lietuvoje XX a. pradžioje panaikinus spaudos draudimą ėmė steigtis įvairios lietuvių draugijos, besiburiančios etniniu pagrindu⁷. Viena jų buvo Lietuvių dailės draugija⁸. 1907 m. ji buvo

⁶ Reikėtų patikslinti, kad Anya Peterson Royce daugiau kalba apie institucijas ir individus. Tiesa, vėliau ji patikslina, kad „terminas „institucija“ nurodo ir etninę grupę“. Ši nuoroda leidžia spėti, kad turimas omenyje ir platesnis socialinio gyvenimo organizavimo principas, o ne vien visuomeninės struktūros. Šiame gi darbe nors ir kalbama apie individą ar konkrečią instituciją, bet akcentuojamas individualus ir institucinis lygmuo bei situacijos.

⁷ Lietuvoje įvairios draugijos, kurios kaip savo tikslus šalia kitų įrašydavo tautinės kultūros plėtojimą, kaip teigia Vytautas Merkys, nelegaliai kūrėsi jau XIX a. II pusėje. Tokių vienijimų skatino spaudos draudimas ir knygnešių veikla. Pavyzdžiui, 1889 m. įkurtos nelegalios „Atgajos“ draugijos steigimą, L. Vaineikis, prisidėjęs prie jos statuto rašymo, taip apibūdino: „Buvo tai Jonišio ir Gruzdžių apylinkių pradedančių susiprasti lietuvių susibūrimas“ (Merkys 1994: 260). Kita, vėlesnė ir didesnė nelegali „Sietyno“ draugija irgi turėjo tikslą „šelpiti lietuvių“ (Merkys 1975: 16). Pirmoji legali draugija, taip pat siekianti palaikyti tautinį solidarumą ir tautiškumą, buvo Vilniaus lietuvių šelpimosi draugija, įsteigta 1904 m. Kiek vėliau, 1907 m., įsikūrė Lietuvių mokslo draugija, kuri nors tiesiogiai neklasifikavo savo narių etniniu principu, tačiau propagavo, rėmė ir konsolidavo lituanistinę veiklą (Jurginis 1975: 48–50).

⁸ Remiantis Petro Rimšos ir Antano Žmuidzinavičiaus prisiminimais, straipsniais „Vilniaus žiniuose“ bei publikuotomis Lietuvių dailės draugijos ataskaitomis (Čepaitienė 1999).

įkurta kelių dailininkų iniciatyva, kurie dar prieš ją steigiant buvo apsisprendę ir viešai ne sykį pareiškę esą lietuviai ir šį sprendimą įforminę ankstesne veikla⁹. Buvo akivaizdu, kad kuriantis draugijai profesiniu pagrindu nuo pat pradžių jos tikslai buvo ir etniškai orientuoti. Tai matyti kvietime steigti draugiją, kur rašoma, kad draugija sieks „pagerinti lietuvių dailininkų egzistenciją ir pakelti Lietuvoje tą originališką tautišką bei bažnytinę daile <...> ir susižinoti su visais pasaulyje išblaškytais dailininkais ir juos vienyti“ (Rymša 1906). Draugijos įstatuose nedviprasmiškai įrašyta, kad „tikruoju nariu skaitomas kiekvienas be skirtumo lyties pilnametis lietuvis“ (Lietuvių dailės draugija: Įstatai 1907: 2). Tokia įstatų formuluoatė suteikė draugijai galią ir teisę vadovautis etniniu principu priimant narius į tikruosius ir narius rėmėjus ar atrenkant dailininkus dalyvauti parodose. Taip dailininkai siekė didinti analogiškai save identifikuojančių ir veikiančių žmonių skaičių, stiprinti tarpusavio solidarumą. Tokie tikslai buvo reikšmingi ir draugijos narių profesiniams interesams. Antra vertus, kiekvienas dailininkas, norėdamas dalyvauti draugijos organizuotose parodose, turėdavo priimti individualų sprendimą apie savo etninę priklausomybę. Instituciškai fiksuotas jų dalyvavimo faktas buvo ir individualaus etninio susitapatinimo požymis. Akivaizdu, kad draugijos veikla buvo tas kontekstas, kuriame individualūs tapatumai buvo institucionali-zuojami besiplečiančiame grupiniame tapatume ir kuris individus skatino rinktis tinkamą susitapatinimo variantą.

Etninės plėtros ar konflikto situacijose įvykus individualiems apsisprendimams iškyla aktyvūs veikėjai. Jie yra tie veiksniai, kurie kaip varikliai judina etniškumo plėtros mechanizmą ir yra šio proceso išteklių šaltinis. Tačiau ne visi etninės grupės individai yra vienodai aktyvūs. Tokiu atveju kyla klausimas, kurie jų tampa veikėjais etninėje arenoje?

Nemažai rašyta apie inteligentijos, intelektualų, emigracinės inteligentijos ar kitokio elito aktyvųjų vaidmenį tautiniuose judėjimuose (Royce 1982: 105–107; Fishman 1983, Berreman 1983). Ne vienas tyrinėtojas teigė, kad tautiškumo ir nacionalinės sąmonės plėtra yra tiesiogiai susijusi su modernios, išsilavinusios, t. y. raštingos ir skaitančios, visuomenės atsiradimu (Smith 1994, Gellner 1996, Anderson 1999). Tai patvirtina ir XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių tautinio atgimimo ir jo veikėjų pavyzdys (Čepėnas 1977: 273–278, Vėbra 1990, Merkienė 1994).

Taip pat lauko tyrimų patirtis leidžia teigti, kad dabartinėje Lietuvos visuomenėje net ir eilinių žmonių lygmenyje esama ryšio tarp išsilavinimo ir tautiškumo diskurso. Tai buvo matyti jau pirmame tyrimų etape ieškant

⁹ Mintis steigti Lietuvių dailės draugiją kilo lietuvių dailininkams, kurie studijavo Krokovoje ir buvo etniniu pagrindu susibūrę į lietuvių studentų draugiją „Rūta“ (Čepaitienė 1999: 110–111).

pateikėjų ir vėliau kalbantis su jais apie tai, kas yra tautiškumas. Žemesnio išsilavinimo pateikėjai nelabai turėdavo ką pasakyti šiuo klausimu. Atviresni pasakydavo, kad nelabai supranta šito klausimo ir nežino, apie ką reikėtų kalbėti, išskyrus tai, kad jie lietuviai. Galima spėti, kad buvo ir tokių, kurie nenorėjo kalbėti, tačiau tiesiai to nepasakė, nes, daugelio nuomone, tai sritis, artima politikai ir valdžiai. Čia reikėtų atkreipti dėmesį į viešo ir paslėpto, individualaus ir institucinio etniškumo niuansus. Vis dėlto labiau išsilavinę žmonės turėjo vienokią ar kitokią nuomonę. Jų pasakojimai būdavo ilgi. Šalia teiginių ir svarstymų jie pateikdavo konkrečių pavyzdžių, argumentuojančių jų nuomonę.

Tačiau matyti, kad ne formalus išsilavinimas yra reikšmingas dėmuo, o raštingumas, žinojimas, žinios ir apskritai domėjimasis ta sritimi. P. Subačius, kritiškai vertindamas XIX a. pradžios Žemaičių kultūrinį sąjūdį, atkreipė dėmesį į tai, kad tų laikų kultūros veikėjų tautinė raiška buvo labiau panaši į raišką „žingeidumo, kuri didžia dalimi paskatino vakarietiškos minties tendencijas atliepęs *mokslinis* Varšuvos mokslo bičiulių draugijos ir su ja susijusių Vilniaus universiteto profesorių dėmesys regiono kultūrų individualumui“ (Subačius 1999: 30).

Taigi smalsumas, kuris suaktualina konkrečias gyvenimo sritis bei tendencijas, yra svarbus socialinis veiksnys. Tačiau šalia jo yra ir kitas dėmuo – tai tikslingumas (Royce 1982: 5–6). Jis nukreipia smalsumą norima linkme. A. D. Smithas, kalbėdamas apie šiandienį etninį atgimimą Vakaruose ir naujojo autonomizmo socialinę bazę, teigia:

„Technikai, planuotojai ir socialiniai inžinieriai, nuo socialinės globos darbuotojų iki miestų planuotojų bei agronomų, susibūrė prie nacionalizmo vėliavos; ir jie suteikė judėjimui praktiškesnį ir profesiškesnį pobūdį. Tai lemia polinkis į gerovės socializmą. Judėjimo vadai privalo ieškoti būdų, kaip geriau realizuoti jų neišnaudotus talentus, planuodami „racionalesnė“, t. y. lokaliai tinkamą ekonomiką ir visuomenę“ (Smith 1994: 202).

Siekis patenkinti, A. D. Smitho žodžiais tariant, „ambicijas ir nepanaudotus talentus“ (Smith 1994: 203) skatina visuomenės narius pabrėžti ir plėtoti savosios etninės grupės rūšinį savitumą. Nors požiūris, teigiantis tiesiogines sąsajas tarp etninių autonominių tendencijų ir individų praktinių interesų, yra supaprastintas, tačiau negalima ignoruoti to, kad tikslingumas savo daugialypiu pavidalu gali būti reikšminga individų aktyvumo varomoji jėga.

Lauko tyrimų metu pastebėta ir tai, kad tikslingumas įvairiai veikia socialinį kontekstą. Žmonėms, kurių dėmesys yra labiau sutelktas ties kasdienybe ir svarbiais dalykais, etninio tapatumo ar tautiškumo klausimai nėra tiesiogiai aktualūs, o tapatumų susidūrimo situacijose net pavojingi kaip griauinantys kasdienio gyvenimo stabilumą¹⁰. Tokių požiūrių, kuriuose ryškesnės adap-

¹⁰ Apie kasdienio gyvenimo tikrovės siekiamybę integruoti problemiškus atvejus į neproblemišką kasdienybės rutiną rašė P. L. Bergeris ir T. Luckmannas (Berger, Luckmann 1999: 38–40).

tacinės tendencijos, pasitaikė ir tarp menkesnio išsilavinimo žmonių, ir tarp baigusią aukštąjį mokslą. Dažnai su tokiais pateikėjais pokalbis apie tautiškumą užsibaigdavo, kai jie pasisakydavo esą lietuviai ar priklausą kokiai kitai etninei grupei. Viena moteris, gyvenanti nedideliame miestelyje Vakarų Lietuvoje, savo buvimą nuošalėje taip paaiškino:

„Kai užėjo ta Lietuva, aš sakiau nekim ant to parado, tik ant kapų. Sakiau, koks džiaugsmas čia bus? Buvom tokie šaltakraujai <...> Mes tokie atsilikę¹¹ esam“ (ES, b. 2177, l. 28).

Buvo pastebėta ir tai, kad nuošalėje esančių žmonių kategorija, kaip ir nemaža dalis menkesnio išsilavinimo ar kaime gyvenančių žmonių, dažniau paklūsta institucijų ar autoritetų primestam identifikavimui. Pavyzdžiui, jau po 1990 m. nepriklausomybės atkūrimo Jonavos rajone kalbantis su kaimo moterimi, kuri lenkiškai kalbėjo taip pat gerai ar dar geriau nei lietuviškai, paklausiau, kokios ji yra tautybės. Ji atsakė, kad nežino, kad turbūt jos tautybė yra tokia, kokia įrašyta pase.

Taigi nors institucinio realizavimo lygmenyje etnis vyksmas turi siekiamybę plisti ir būti visuotiniu reiškiniu, konkrečiame socialiniame kontekste jis yra dalinis. Individualus susitapatavimo veiksmas ir ypač tolesnės veiklos strategijos pasirinkimas lemia tai, kad žmonių aktyvumas etninėje plotmėje yra reljefiškas. Vieni etninės grupės nariai savo veikla aktyviau išreiškia rūšinį esmingumą, kiti išlieka neutralūs „šaltakraujai“ ir laikosi nuošalėje. Tačiau instituciniame susitapatavimo lygmenyje šios abi etninės grupės narių kategorijos priklauso tai pačiai rūšinei savasčiai. Šių kategorijų išskyrimas yra tos pačios rūšies vidinės struktūros ir hierarchijos klausimas.

Pažeisto tapatumo galia

Galima pritarti M. Sökefeldo nuomonei, kad jis, E. Durkheimo tradicijos ir socialinių antropologinių požiūrių išauklėtas, tyrinėdamas etniškumą šiaurės Pakistane, buvo linkęs koncentruotis ties grupėmis, o ne ties veikiančiais individais ar asmenimis, tačiau konkretūs epizodai privertė jį pripažinti veikliųjų individų svarbą (Sökefeld 1999: 419). Su tuo sutinkant iškyla klausimas, kokie žmonės tampa aktyviais etninėje arenoje? Kas skatina pavienių etninės grupės narių veiklumą, siekimą ginti ar plėsti savo tapatumą?

Lauko tyrimai parodė, kad reikšmingas veiksnys yra žmogaus dramatiška asmeninė patirtis ir išgyvenimai, fiksuoti biografijos pokyčiuose¹². Norėtusi

¹¹ Manau, kad moteris, vartodama žodį „atsilikę“, norėjo pasakyti, jog jie nepriklauso tiems, kurie gyvenime būna pionieriai, eina priekyje.

¹² Ryšį tarp individo asmeninio tapatumo, laike išsidėsčiusių asmeninių patirčių, biografinių schemų nagrinėjo T. Luckmannas (Luckmann 1983: 67–91).

pateikti konkrečius pavyzdžius iš vieno mažo Lietuvos miestelio¹³. Ieškant jame pateikėjų, su kuriais būtų galima pasikalbėti apie tautiškumą, daugelis vietinių gyventojų nurodė keletą asmenų, kurie buvo aktyvūs Lietuvos persitvarkymo sąjūdyje¹⁴ ir vėliau. Vienas jų, gydytojas, 1941 m. tremtinys, tame miestelyje apsigyveno gavęs darbą pagal paskyrimą. Jo tėvas prieš karą turėjo vandens malūną, motina buvo mokytoja. Tėvas buvo šaulys ir dar 1940–1941 m. okupacijos metu buvo pasodintas į Kauno kalėjimą. Besikalbant aš paklausiau, kokie žmonės puoselėja tautiškumą, gal inteligentai? Tačiau jis paprieštaravo ir pateikė vietinių pavyzdžių:

„Kai prasidėjo [Atgimimas], tai miestelio inteligentai kaip pelės po šluota. Mokytojai nelabai dalyvavo, jie paskendę buity. O pirmieji du buvo ūkininkai. Jie ir po šiai dienai tokie. Su Sąjūdžiu pradėjo, jie visą laiką buvo. Kurie pirmi pradėjo, visi buvę tremtiniai. Nors iš jų prisitaikiusių irgi yra, bet vis tiek tremtiniai visumoje pirmi“ (ES, b. 2177, l. 7–8).

Kiti pateikėjai taip pat teigė, kad palaikant ir plėtojant tautiškumą aktyviausi buvo tremtiniai – „niekas nėra už juos tautiškesnis“ (ES, b. 2178, l. 10). Tai kaip svarbiausią savo pareigą ir užduotį suvokė ir jie patys. Tremtiniai savo aktyvumą motyvavo tuo, kad „dėl tautiškumo daug skausmo buvo nekaltai patyrę“ (ES, b. 2178, l. 10).

Tačiau pastebėta, kad ne priklausomybė tremtinių ar politinių kalinių kategorijai besąlygiškai skatino žmonių veiklumą, bet patirtas esminis bei prievartinis jų gyvenimo pažeidimas. Tarp tų dviejų ūkininkų, kurie buvo pirmieji ir aktyviausieji minėto miestelio Sąjūdžio grupės dalyviai ir įkūrėjai, vienas yra buvęs tremtinys, kurio žmona politinė kalinė. Tuo tarpu antrojo biografija kitokia (ES, b. 2177, l. 76–86). Jis gimė prieš karą nedideliame miestelyje, baigė aštuonias klases. Jo tėvas tame miestelyje turėjo parduotuvę, o netoliese kaimė – žemės, kur po karo vėliau gyveno pateikėjas, dirbdamas kolūkyje. Iš jo pasakojimo matyti, kad ir tėvas, ir motina buvo politiškai orientuoti. Pateikėjas teigė, kad tėvas – kairiosios pakraipos laisvamanis ir aktyvus šio judėjimo dalyvis, motina – dešiniųjų pažiūrų, krikščionė. Jų abiejų skirtingi politiniai tapatumai buvo apriboti priklausomybe tai pačiai etninei ir lokalinei bendriai. Skirtingos pažiūros netrukdė šeimai sėkmingai tvarkyti gyvenimą: tėvas

¹³ Tai nedidelis Lietuvos miestelis. Seniūnijos duomenimis, jame gyvena 1235 gyventojai ir yra 530 ūkiai (visoje seniūnijoje yra 4100 gyventojų, tarp kurių 98,9% lietuvių vyrų ir moterų santykis maždaug lygus). Daugiau nei pusė miestelio gyventojų yra melioracijos metu atsikėlę iš gretimų kaimų. Jame taip pat gyvena kelios latvių šeimos, išlikusios nuo XIX a. pabaigos. Prieš Antrąjį pasaulinį karą jame gyveno ir žydų. Vietiniai gyventojai šiuo metu daugiausia pragyvena iš savo ūkių. Yra dvi uždaros akcinės maisto gamybos bendrovės, pieninė, 5 parduotuvės. Seniūnijoje yra 1 vidurinė, 3 pagrindinės ir 2 pradinės mokyklos, 5 bibliotekos, 1 ambulatorija (miestelyje) ir 3 medicinos punktai (ES, b. 2177, l. 1–4).

¹⁴ Visuomeninis politinis judėjimas, kilęs 1988 m. vasarą ir savo politiniu tikslu pasirinkęs Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

daugiau užsiėmė prekyba, o motina mėgo rūpintis ūkiu. Tačiau pagrindinis uždarbis buvo prekyba. Po 1940 metų sovietinės okupacijos šeima išgyveno krizę, kuri turėjo esminę įtaką vertybinių orientacijų pasikeitimui ir išgryninimui. Prasidėjus okupacijai, tais pačiais metais jų parduotuvė, iki tol buvusi sėkminga, naujosios valdžios buvo nacionalizuota. Vykstant nacionalizacijai, motina dar bandė gelbėti prekes. Iš anksto sužinojusi, kad jau tvarkomi dokumentai, pasiėmusi arklį visas prekes išsivežė į kaimą. Tėvas tame nedalyvavo, kaip pateikėjas sakė, buvo baikštus. Tėvo pasyvumas suprantamas, nes naujoji valdžia ir jos politika, atitinkdama tėvo anksčiau pasirinktą politinę pakraipą, tarsi turėjo sudaryti sąlygas ir jo asmeninio gyvenimo sėkmei. Tačiau atsitiko priešingai – sėkmingas šeimos gyvenimas buvo suardytas. Šeima iš miestelio persikraustė ir liko gyventi kaime, pakeitusi ne tik pragyvenimo šaltinį, bet ir gyvenseną. Todėl galima spėti, kad netikėta valdžios intervencija, esmingai pažeidusi šeimos ir jos narių gyvenimą bei socialinį ir kultūrinį tapatumą, sujaukė ir tėvo iki tol turėtą aiškia vertybinę hierarchiją.

Po šių įvykių šeima nebeatsigavo. Tėvas išsiskyrė su motina ir pabėgo į kitą rajoną. Šeima nuvažiuodavo jo aplankyti, bet 1948 m. jis mirė nuo infarkto. Pateikėjas, pasakodamas šią dramatišką istoriją, teigė, kad „kai krautuvę nacionalizavo, tėvui išgaravo visos komunistinės idėjos“ (ES, b. 2177, l. 80). Jis perpasakojo ir tėvo anuo metu pasakytą mintį, kad „jei komunizmas būtų paėmusi kultūringa tauta, tai būtų kitaip buvę, o kai paėmė azijatai, tai matom kas išėjo“ (ES, b. 2177, l. 80). Etninės kategorijos, atsiradusios šiame pasakyme šalia politinių sąvokų, rodo, kad politinio pasikeitimo metu pažeidus individų socialinį ir kultūrinį tapatumą, jie ima ieškoti papildomų paaiškinimų, nusakančių naujos situacijos esmę. Todėl etninis konfliktas ir okupacijos sąlygomis kintantis santykis tarp vyraujančių ir pavaldžių etninių grupių tampa atsakymų ir prasmių šaltiniu.

Šis socialinio tapatumo pažeidimo¹⁵ atvejis, atrodytų, yra švelnesnis nei tremtinių ir politinių kalinių, kurie buvo ne tik ištraukti iš savosios socialinės bei kultūrinės aplinkos, bet ir perkelti į kitą geografinę erdvę, apgyvendinti tarp kitų etninių grupių narių. Tačiau būtent jis patvirtina, kad ne tik teritorinio, bet lygiai taip pat ir socialinio bei kultūrinio tapatumo esminis pažeidimas, vykstantis priešpriešos situacijoje, kurią žmonės interpretuoja kaip etninį konfliktą, sukuria sąlygas etniam tapatumui kristalizuotis¹⁶. Čia reikėtų grįžti

¹⁵ Vartoju sąvoką *pažeidimas*, norėdama akcentuoti ne tik galios, jėgos ar vyravimo veiksnius, ardančius tapatumus, bet ir teisėtumo ar neteisėtumo aspektą, kurį pabrėžė pateikėjai. A. Jacobson-Widding buvo pasirinkusi neutralesnį ir talpesnį žodį *ardymas* (disturbance), kurį vartojo apibūdindama platesnį reiškinių – tiek struktūrinį tapatumo suardymą, susijusį su jėga, vyravimu, pažeminimu, iniciatyva, autonomija ir savigarba, tiek kokybinį tapatumo ardymą, susijusį su kultūrinės ir socialinės sąveikos sugriovimu (Jacobson-Widding 1983: 30–31).

¹⁶ Tai nepaneigia kitų tapatumo formavimosi variantų. Negalima, pavyzdžiui, ignoruoti laiko kaip vieno iš reikšmingų tapatumo formavimosi ar formavimo veiksnių. Kaip teigia

prie M. Sökefeldo požiūrio, kad individas, arba tiksliau „aš“, kaip kultūra yra visuma (Sökefeld 1999: 439), todėl esminis tos visumos pažeidimas skatina individus reaguoti į ją pažeidusią aplinką. Tokį „aš“ pažeidimą, kurį individas suvokia kaip esminį ir kuris gali turėti pasekmių ne tik sugriaunant įsivaizduojamus, kultūrinius ar socialinius, bet ir fizinius komponentus, paliečiančius kūną ir fizinę žmogaus egzistenciją, galima būtų priskirti struktūriniam tapatumo pažeidimui (Jacobson-Widding 1983: 30–32). Būtent tokio pažeidimo pavojus skatina iš naujo peržiūrėti ir stiprinti „aš“ visumos esmės bei jas apsaugančias strategijas, įvedant naujus kokybinius dėmenis, bet svarbiausia išgryninant struktūrinį tapatumo pavidalą.

Reikšminga tai, kaip vyksta šis tapatumų pasikeitimas. Įvykiai, kurių metu iš pagrindų pasikeičia įprastas žmonių gyvenimas, suteikia tiems žmonėms naujos patirties bei autentiškų išpūdžių ir praplečia jų žinojimo erdvę. Antra vertus, tie įvykiai, sugriaudami stabiliai fiksuotų geografinių, socialinių ir kultūrinių tapatumų ribas, išmesdami žmones iš ankstesnių erdvių ir atnešdami naujų socialinių, kultūrinių, politinių patirčių, iš tikrųjų tiesiog pakeičia tas ribas. Naujų patirčių veikiamos buvusios stabilios žmonių tapatumų esmės taip pat pajuda iš savo vietų. Tokius tapatumų kryžkelėje atsidūrusius žmones galima palyginti su „pasienio intelektualais“ (Okeley 2000: 27–28). Šiuo požiūriu reikšminga E. Saido mintis, kad „negatyvus apibrėžimas, t. y. pašaliečio arba paribio intelektualo statusas, [virsta] pozityviu pašaukimu, išskančiu politinius ir epistemologinius turtus“ (cituota iš Okeley 2000: 27).

Pastebėta ir kitkas. Žmonės jaučiasi įgiję vidinį teisėtumą ir ilgam išliekančią motyvaciją tapti aktyviais veikėjais tuo atveju, kai jie tapatumų pažeidimus suvokia kaip neteisėtus, įvykdytus per prievartą ir prieš jų valią. Būtent taip savo aktyvumo priežastis aiškino tremtiniai ir politiniai kaliniai, teigdami, kad dėl tautiškumo jie nekaltai daug skausmo buvo patyrę. Lauko tyrimų metu teko kalbėtis su viena vidutinio amžiaus moterimi (ES, b. 2177, l. 40–56), gimusia Krasnojarsko srityje. Jos tėvai susituokė tremtyje, tėvas buvo nubaustas kaip Lietuvos partizanas, motina ištremta. Motina buvo kilusi iš kaimo, tačiau motinos tėvas buvo gimęs Sibire 1893 m., nes senelis buvęs ištremtas į Sibirą po 1863 m. sukilimo. Pateikėja pabrėžė motinos pastoviai ir nuosekliai aktyvią poziciją palaikant tautiškumą:

T. Luckmannas, „individai bręsta ir gyvena tarp kitų individų. Bet kur bet kuriuo laiku jie kitus patiria kaip save ir save pačius patiria kaip *alter ego*. Tokia patirtis suponuoja jų „vidinių laikų“ sinchronizavimą, abipusišką atspindėjimą, socialinę sąveiką ir asmeninių tapatumų formavimąsi, pagrįstą bendrai išgyvenamu laiku. Individai gimsta konkrečiu laiku konkrečioje vietoje ateidami į socioistorinį *a priori*. Biografinės schemos yra centriniai to *a priori* komponentai. Jos individualų gyvenimą skirsto į daugiau ar mažiau privalomas tėkmes, rutinai ir krizėms suteikia prasmes, sujungdamos jas su visos gyvenimo eigos reikšmėmis, siekia sukurti visos gyvenimo tėkmės prasmę, gyvenimo laiką susiedamos su transcendentiniu, „istoriniu“ laiku“ (Luckmann 1983: 89).

„Mamai tautiškumas buvo širdy visą laiką. Mes nebuvom įstoję į pionierius, į komjaunuolius. Mama griežtai pasakė, darykit ką norit, bet nestokit. <...> Mama visą laiką, kai mokėmės istoriją, pabrėždavo, vaikai ne taip buvo, ne taip. <...> Per vestuves giminės būdavo, kad himną užgieda ir mama drąši buvo, visada giedodavo, ir kolūky savo nuomonę pasakydavo“ (ES, b. 2177, l. 40–41).

Tuo tarpu įsitikinimo savo teisėtumu nebuvimas skatino adaptacines, arba konformistines, tendencijas. Pateiktame pavyzdyje buvo matyti, kad pačios pateikėjos laikysena buvo minkštesnė nei motinos, tarsi tarpinė. Anuo metu ji, skirtingai nuo motinos, nebuvo įsitikinusi savo šeimos teisumu:

„Mokykla darė įtaką. Aš jaučiausi, kad buvom kalti. Mokykloj jautėsi, kad nesu tokia kaip visi. Aš viena nebuva komjaunuolė. Nors neprikišdavo, bet jautėsi. Buvau linkusi į kultūrą, aktyvi. Tai, kai deklamuodavau eilėraščius, man užrišdavo kaklaraištį“ (ES, b. 2177, l. 40–41).

Akivaizdu, kad neįmanoma lyginti motinos ir dukters elgesio, nes dukterė tuo metu buvo vaikas ir turėjo paklusti mokyklos tvarkai. Tačiau tai, kad ji tai dabar papasakojo, atkreipdama dėmesį į skirtingus aktyvumo niuansus, leidžia daryti prielaidą apie sąsają tarp tapatumo pažeidimo suvokimo kaip neteisėto ir viešo tautinių nuostatų deklaravimo.

Vis dėlto ne visais atvejais tapatumų pažeidimai, net ir suvokiami kaip neteisėti, skatina žmonių aktyvumą. Yra pavyzdžių, kai net kai kurie politiniai kaliniai Sąjūdžio metu laikėsi nuošalėje. Nuodugniau peržiūrėjus aktyvesnių žmonių biografijas matyti dar vienas aspektas. Veiklesni yra ne tiek tie, kurie patiria pažeidimą individualiai ir asmeniškai, kiek tie, kurių yra pažeistas institucinis arba grupinis tapatumas. Šiuo požiūriu pati pirmoji ir jautriausia institucija yra šeima.

Ankstesniame mažo miestelio prekybininko sūnaus, aktyvaus Sąjūdžio dalyvio pavyzdyje matyti, kad šeimos socialinės padėties esminis pažeidimas padarė įtaką ir pateikėjo, kuris anuo metu buvo mažas vaikas, dabartinėms pažiūroms bei vertybinėms orientacijoms. Pokalbio metu pateikėjas, pasakodamas apie parduotuvės konfiskavimą ir savo šeimos gyvenimo sužlugdymą, pabrėžė:

„Ta krautuvė buvo iš mano tėvo dalies, iš mano motinos dalies ir penkių pirštų išdidinta. Bet kai atėjo rusas, nieko nežiūrėjo, kaip įsigijai turtą“ (ES, b. 2177, l. 80).

Tą patį iš tėvų patirties įgytą argumentą jis vartojo ir įrodinėdamas aplinkiniams 1990 m. nepriklausomybės paskelbimo privalumus aplinkiniams:

„Aš dabar komunistus ūkininkus pašnekinu. Va tu turi savo ūkį. Kad taip tavo vaikam šitą ūkį atimtų ir išvežtų į Sibirą. Jie sako, velnia, taip negal būt. Aš jiems sakau, bet buvo. Taip, kaip mano tėvui“ (ES, b. 2177, l. 83).

Pastebėta, kad dažnu atveju tėvų ir net senelių dramatiški likimų pokyčiai ir jų patirtys tapdavo vaikų gyvenimo strategijos gairėmis. Matyti, kad vaikai,

augdami tėvų ir senelių aplinkoje ir gyvendami tuos pačius gyvenimus, paveldi daugelį dalykų, tarp jų ne tik nuostatas, vertybes ar požiūrius, bet ir dramatiškus jų likimų epizodus, fiksuotus biografinėse schemose (Luckmann 1983).

Apie šeimos vaidmenį individo etninėje socializacijoje yra daug rašyta. Tai teigė ir P. Kalnius, remdamasis Pietryčių Lietuvos mišrių ir vientaučių šeimų tyrimais (Kalnius 1996, 1998). Tačiau čia pabrėžtina, kad tėvai kaip moralinį diskursą vaikams perduoda ne tik etnines kategorijas, susitapatinimo bei sutapatinimo kriterijus, bet ir sampratą apie savosios etninės grupės rūšinio savitumo esmes bei turinį, konkretizuotą jų individualaus gyvenimo epizoduose. Kaip teigė vienas pateikėjas: „Iš mūsų [šeimos] visi vienos nuomonės. Nežinau, kodėl taip susiklostė, turbūt tėvų palikimas“ (ES, b. 2178, l. 82). Jis pats yra buvęs politinis kalinys ir buvęs įkalintas už dalyvavimą partizaniniame kare, jo brolis taip pat buvo įkalintas kalėjime už pagrindinę veiklą sovietinėje kariuomenėje XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje. Tokių jų aktyvumą pateikėjas vadino „patriotizmu“ ir aiškino tėvo nuostatų perimamumu:

„Tėvelis buvo išbuvęs vienuolika metų Rusijoje. Jis buvo siuvėjas. Matė revoliuciją. Jis žinojo, kas tai yra. Ir mums skiepijo. Nesusidūręs su tokiais dalykais kaip išivaizduosi“ (ES, b. 2178, l. 73).

Šeimos narių dramatiškos patirties ir tapatumų pažeidimų paveldėjimo niuansai galbūt padėtų suvokti ir tuos atvejus, kai iš lietuvių-lenkų, kaip ir kitokių mišrių šeimų, kilo aktyvių lenkų arba lietuvių tautinių veikėjų (Kalnius 1998: 152).

Taigi etninės priešpriešos kontekste vykstantis socialinių, kultūrinių, teritorinių tapatumų pažeidimas, suvokiamas kaip neteisėtas, sukuria sąlygas etniniam tapatumui kristalizuotis. Tokie žmonės jaučiasi tarsi įgiję pašaukimą ir gali tapti aktyviais etniškumo esmės nešėjais.

Politinis simbolis, kultūrinė metafora ir etninio jausmo atgimimas¹⁷

Judriame etniniame vyksme yra situacijos, sureikšminančios etninį susitapatinimą: „Yra momentai, kurie sukviečia“ (ES, b. 2177, l. 7). Tokiais momentais etninis diskursas tampa akivaizdus, o materialioje erdvėje pagausėja simbolių objektų ir praktikų, kuriais žmonės siekia išreikšti etnines kategorijas ir tapatumų savitumus. Tačiau kodėl ir kaip tų objektų funkcionavimas veikia kitų grupės narių bei individų tapatumus ir kokias prasmes simboliniai daiktai išreiškia?

¹⁷ Šis skyrius yra pranešimo, skaityto 6-ojoje Tarptautinės etnologijos ir folkloro draugijos (SIEF) konferencijoje 1998 m. Amsterdame ir straipsnio „Lietuvių tautiniai simboliai: kūrimas, prasmė ir galia“ (Čepaitienė 2000) variantas.

Pradedant ieškoti atsakymų, reikėtų pabrėžti, kad etninis simbolizmas tampa lemiamas įtvirtinant tapatumą tuo metu, kai susitapatinimų ribos patiria grėsmę ir spaudimą. Tuo metu joms ypač svarbios įvairios tų ribų įtvirtinimo formos (Eriksen 1993: 64). Lauko tyrimų medžiaga rodo, kad etninės ir tautinės identifikacijos aktualumo protrūkis Lietuvoje buvo ypač suaktyvėjęs sovietinės okupacijos pradžioje po Antrojo pasaulinio karo. Etninio susitapatinimo požiūriu anuometė situacija buvo dviprasmiška. Ji buvo tarsi padalyta į viešą, okupacinės valdžios aprobuotą, ir pagrindinį lygmenį, kurie akademiniame kontekste atitiktų etninį ir tautinį diskursus. Šie du lygmenys, atrodytų, nesiskyrė embleminiu įvardijimu, nes abiem atvejais buvo kalbama apie *lietuviškumą*, tačiau jie turėjo skirtingas prasmes, skirtingas politines perspektyvas ir savąsias simbolines praktikas. Tokį atskyrimą galima iliustruoti trumpu vieno pateikėjo pasakojimu, kuriame jis sugretino tautiškumą sovietiniais ir nepriklausomybės laikais ir netiesiogiai parodė tarp jų esant hierarchinį ryšį. Pasakojime pastarasis aspektas atsiskleidžia vartojamuose skirtinguose, laipsniškumo atspalvį turinčiuose sąvokose *tautiškumas* ir *grynai tautiškumas*:

„[Apie tautiškumą sovietiniais laikais? Pavyzdžiui,] Maskvoje 6-ame dešimtmetyje vyko [LTSR kultūros ir meno] dekada. Kaip tais laikais turėjo būti, vienas kolektyvas važiavo iš kaimo. Tai, kaip žiūrėsi į tai. Jeigu žmonės važiavo, buvo tautiškumas ar nebuvo. Jie didžiavosi, propagavo tą lietuvišką dainą, lietuvišką rūbą, galų gale su azerbaidžianiečiu lietuviškais lašiniais dalinosi. Ir tai yra tautiškumo apraiška. Jei einu į tautinį šokių būrelį, jei velkuosi rūbus, propaguoju Lietuvą. Todėl negali sakyti, kad viskas taip numirę. Grynai tautiškumo [Lietuvoje buvo] 30 metų: 20 metų nepriklausomybės [prieš karą] ir 10 dabar“ (ES, b. 2177, l. 10).

Sovietiniu laikotarpiu matyti, kad etninės kategorijos buvo priskiriamos politiškai neutraliems kultūriniais dėmenims, kaip minėtu atveju maistui ar drabužiui. Tai buvo ypač akivaizdu viešame kontekste. Tuo tarpu tautinį simbolizmą įprasmino ir ribą tarp šių skirtingų praktikų žymėjo politinis kultūrinių ženklų panaudojimas (Eriksen 1993: 103). Pabrėžtina, kad tautiniame lygmenyje funkcionavo tie patys etniniai kultūriniai ženklai, tačiau tautiškumo atspalvį jiems suteikdavo politiniai jų funkcionavimo ar pavidalo niuansai.

Pažymėtina, kad toks ultimatyvus etninio ir tautinio simbolizmo protrūkis pokariu buvo akivaizdus tarp rezistentų, politinių kalinių ir tremtinių. Suvoktas tautos esmingumo pažeidimas skatino žmones ne tik ginkluotam politiniam pasipriešinimui, bet ir įvairioms tautiškumo manifestacijoms per simbolinius objektus ir praktikas. Ypač išskirtinai elgėsi politiniai kaliniai ir tremtiniai, t. y. tie, kurie patyrė struktūrinį tapatumo pažeidimą. Griežtos drausmės, uždaro bei minimalistinio gyvenimo sąlygomis kalėjimuose ir tremtyje, kur pagrindinis poreikis tarsi būtų išsaugoti gyvybę, jie siekė išlaikyti ir tuos materialius daiktus bei praktikas, kurie simbolizavo jų kaip etninės grupės rūšinio savitumo esmę. Politiniai kaliniai ir tremtiniai slapta darė įvairius rankdarbius, ženkliukus su tautine simbolika, dainavo liaudiškas dainas,

giedojo religines bei patriotines giesmes, šventė arba, tiksliau, minėjo tradicines kalendorines ir valstybines šventes (Čepaitienė 1994; 2000: 472–474; Milius 2000). Buvęs politinis kalinys taip pasakojo apie *lietuviybės* palaikymą lageryje:

„Vasario 16-oji, Velykos, Kalėdos, visas valstybines šventes švėsdavom. Sueinam, kalbam, kaip bus, kaip tvarkysimės, dar tikėjomės laisvos Lietuvos. Pasidarydavom stalą, kas ką turi. Gaudavom siuntinius, bet ir iš tų pačių maistų [pasidarydavom]. Kai nuėmė režimą, šunis, numerius [geriau buvo]. Turėjom rožančių, Gedimino stulpus, vėliavų. Buvo ir pas mus ženkliukai trispalviai, prisiūti ar kur pakavoti. <...> Ženkliukus artimiems parodai. Kam anų laikysi, kad nieks nematys. Patriotines [dainas] dainuodavom. Himnas, „Marija, Marija“, per gegužines litaniją. Už ko griebies daugiau. Dainas, giesmes tai tankiai giedodavom. O ką veiksi“ (ES, b. 2178, l. 78–79).

Įkalinimas skatino simbolių objektų ir praktikų poreikį: „Nelaisvė dar labiau žadina tautinių simbolių poreikį“ (ES, b. 1932, l. 29); „tautinė atributika buvo labai brangi, žinojom, kad už tai sėdim“ (ES, b. 1932, l. 37); „įvairūs simboliai buvo brangūs. Kiekvienam sava sodyba, savas kraštas tremty labai brangus, todėl ir vaizdavo“ (ES, b. 1932, l. 35).

Tarp tautinių ženklų, kuriuos turėjo arba nešiojo politiniai kaliniai, dažna buvo trispalvė vėliava arba jos spalvos (Čepaitienė 1994). Kaliniai pasidarydavo trispalvius ženkliukus iš kartono, audinio arba išsisiuvinėdavo siūlais. Kartais tiesiog kur nors nematomoje vietoje jie prisiūdavo tris siūlus. Jiems tie ženklai buvo etninio susitapatinimo forma: „Siuvinėjom vėliavytes, kad būtų lietuviškas simbolis atžymėtas“ (ES, b. 1932, l. 29). Kartu tai buvo objektai, simboliškai palaikantys solidarumą tarp savosios etninės grupės narių. Pateikėjai teigė, kad jie tuos po apykaklėmis paslėptus ženkliukus parodydavo vieni kitiems taip tarsi įtvirtindami pasitikėjimo ryšį tarp lageryje kartu buvusių draugų ar draugių lietuvių (ES, b. 2108, l. 54). Tautiniai ženklai buvo ir simbolinis saitas, jungiantis kalinius ir tremtinius su abstrakčiai suvokiama, kitoje nei jie erdvėje esančia tautine bendrija: „Kai esi atplėšta nuo tėvynės, net mažas audinio gabalėlis atrodo brangi tautinė šventenybė“ (ES, b. 1932, l. 30); „Tautinė atributika buvo labai svarbi, kad išlaikyti ryšį“ (ES, b. 1932, l. 37).

Taigi politinio įkalinimo ir tremties situacijoje etninis simbolizmas turėjo politinio pasipriešinimo, etninės ir tautinės identifikacijos bei solidarumo įtvirtinimo bruožų. Galima spėti, kad dviejų lygmenų – politinio ir simbolinio – sąveika turi socialinės jėgos bei gyvybingumo skatinant prislopintus etninius jausmus. Tai buvo matyti ir Sąjūdžio laikais, kai viešas uždraustų tautinių simbolių pasirodymas 1988 m. vasarą daugeliui sukėlė jausmų audrą ir politinių pasikeitimų strategijai suteikė kondensuotą tautiškumo atspalvį (Čepaitienė 2000: 469–471). Čia galima būtų pacituoti antrojo Sąjūdžio mitingo Vingio parke aprašymus „Sąjūdžio žiniose“. Šiame mitinge tautiniai simboliai sovietinės administracijos veikėjų buvo viešai pripažinti ir socialiai įteisinti. Nors aprašymai „Sąjūdžio žiniose“ yra žurnalistiniai tekstai, tačiau juose aki-vaizdžios ir asmeninės rašančiųjų emocijos, kurios tiksliai išreiškia tuometę socialinę atmosferą bei dalies žmonių nuotaikas ir nuostatas:

„Liepos 9 diena – Tautos, Lietuvos ir visų geros valios žmonių šventė. Įvyko tai, ko daugelis nebesitikėjo išvysti. Įvyko STEBUKLAS. <...> [Rodos] nieko tokio ypatingo Vingio parke neišgirdome ir nepamatėme. Tik sugrįžę iš atostogų ar kur kitur visą mėnesį praleidę išplėstomis akimis žiūrėjome į tautines vėliavas, Gedimino stulpus ir Vyčio ženklus. <...> Viešpatie, cituoju po sakinį [iš kalbų], o reikėtų pilnus kalbų tekstus įmesti į kiekvieną pašto dėžutę. Bet ir to neužtektų. Juk tarp eilučių neišgirsi plojimų ir skandavimų, dainų ir juoko, nepamatysi giedrų veidų ir tautiškai aprengtų vaikų, nepamatysi, kaip visi dainuodami susiėmė už rankų, nepajusi spengiančios tylos ir kvapą gniaužiančio vienybės jausmo“ (Sąjūdžio žinios 1988 07 16).

„Tą pavakarę Vingio parke galutinai patyrėme savo galią. Sąjūdis ir visa Lietuva bunda naujam doroviniam gyvenimui. Nebe administracinis potvarkis, o moralinis tautos balsas ima lemti politinius įvykius. Akivaizdžiausias pavyzdys – Tautos vėliava, kurią mes drąsiai iškėlėme. Dabar tik beliek pripažinti ją (nebe pirmą kartą!) de jure...“ (Sąjūdžio žinios 1988 07 16).

Sąjūdžio laikais simbolinis tautinio tapatumo eksponavimas tapo visa apimantis, viešas ir intensyvus. Žmonės gatvėse, darbo vietose, eidami į svečius ir kitur masiškai nešiojo trispalvius ir kitokius tautinius ženkliukus. Trispalvės vėliavos plevėsavo įvairiuose renginiuose, net roko muzikos koncertuose ar ekologiniuose žygiuose. Spaudoje pasirodė nemažai straipsnių, aprašančių ne tik tautinės vėliavos iškėlimą įvairiuose renginiuose, bet ir žmonių, dalyvavusių šiuose įvykiuose, emocijas. Trispalvė vėliava buvo pirmuose laikraščiuose ar žurnalų viršelių puslapiuose. Laikraščių redakcijos gaudavo įvairių laiškų, kuriuose buvo komentuojamas tinkamas ir netinkamas kitų elgesys su tautine vėliava. Dauguma to meto straipsnių parašyti romantiškai, vėliavai metaforiškai suteikiant net antropomorfinių savybių.

Suprantama, kad tai buvo vieši veiksmai, reiškiantys simbolinį galios demonstravimą ir politinį tikslumą. Be to, simbolių objektų pasirodymas viešumoje tarsi sutelkė išsklaidytus etninius jausmus ir tapo imperatyvu tiems etninės grupės nariams, kurie buvo linkę laikytis nuošalėje. Tačiau pažymėtina, kad socialinė jėga mobilizuojama tuo atveju, jeigu visi kolektyvo nariai vienodai suvokia simbolio prasmę bei jame esančią informacinę žinią ir išgyvena tuos pačius jausmus.

Reikia pasakyti, kad iš tikrųjų tautinė vėliava tėra tik dekoratyvinis audinys, kuris, kaip teigė D. I. Kertzeris, politinėje erdvėje įkūnija tautą, t. y. vėliava apibūdina tautą taip pat, kaip ir tauta apibūdina vėliavą (Kertzer 1988: 7). Akivaizdu, kad vėliava yra dirbtinai sukurtas apčiuopiamas daiktas, kurio simbolinė prasmė sąmoningai įdėta į sutartines formas bei spalvas ir žinoma tik konkrečiam skaičiui žmonių. Susitarimas ir sprendimas, lygiai taip pat kaip ir oficialus patvirtinimas, šį daiktą paverčia simboliu. Todėl suprantama, kad išlieka ir individualus žmonių susitapatinimo¹⁸ su tokiu simboliu klausimas, iškeliantis visuotinumą bei dalinio atstovavimo aspektus.

¹⁸ Tokie žmonių individualaus susitapatinimo momentai gali turėti įvairius – asmeninius, politinius, kasdienybės ar kitokius kontekstus bei prasmes. Pavyzdžiui, Prancūzijoje 1848 m.

Antra vertus, tokius analogišką funkcinę prasmę turinčius objektus ir praktikas kuria įvairios žmonių bendrijos – ne tik etninės grupės, bet ir socialinės klasės ar jaunimo subkultūros. Taip siekiama save apibūdinti ir išreikšti parodant savitus vartojimo įpročius ir skonius, aprangos stilius, kalbėjimo manieras, religines praktikas ar kitokias simbolines formas (Harrison 1999: 200). Vėliavos, kaip ir himnai, dainos, emblemos, herbai, banknotai, paminklai, devizai, regalijos ar uniformos, atstovauja sukonstruotam ir suprojektuotam tapatumo vaizdiniui ir yra sąmoningo sprendimo rezultatas (Cerulo 1995: 5; Harrison 1999: 200).

Tai rodo ir lietuvių tautinės vėliavos pavyzdys. Sprendimas sukurti vėliavą ir parinkti jai tinkamas spalvas: geltoną, žalią ir raudoną buvo priimtas Pirmojo pasaulinio karo metais, kai 1917–1918 m. iškilo reali Lietuvos nepriklausomybės skelbimo galimybė. Tai buvo politinis sprendimas, priimtas spaudžiant laikui ir politinėms aplinkybėms (Čepaitienė 2000: 466–468). Viešas argumentas pasirinkti tokias spalvas buvo tas, kad jos vyrauja liaudies dirbiniuose – tekstilėje. T. Daugirdas, kurio pasiūlymas buvo artimiausias patvirtintam projektui ir kuris dalyvavo komisijoje lietuviškai vėliavai nustatyti, 1917 m. „Lietuvos aide“ taip pagrindė spalvų pasirinkimą:

„Spalva raudona ir žalia yra d o m i n u o j a n č i o s spalvos mūsų spalvotuose a u d i n i u o s e ir, jei arčiau prisižiūrėsime, tai pamatysime, kad prie tų dviejų yra pridėdama ir nedaug šviesiai geltonos spalvos“ (Daugirdas 1917)¹⁹.

Gerokai vėliau nepriklausomoje tarpukario Lietuvoje kilus naujai diskusijai dėl tautinių simbolių ir ypač dėl vėliavos spalvų, 1938 m. M. Dobužinskis, prieštaraudamas anuomečiam šių spalvų pasirinkimui, teigė, kad toks etnografinis argumentas yra netinkamas ir ginčytinas, nes tas pačias spalvas galima matyti ne tik lietuvių, bet ir vengrų, čekų ar lenkų liaudies mene (Dobužinskis

po monarchijos žlugimo prancūzų revoliucionieriai pasiūlė keisti trispalvę į vienos spalvos raudoną vėliavą. Visuomenėje kilo plati polemika, pasiekusi kulminaciją Prancūzijos parlamente. Tačiau ji nutrūko po jaudinančių poeto, vėliau užsienio reikalų ministro Alphonse de Lamartine žodžių, kai jis pasakė, kad trispalvė apkeliavo pasaulį įprasmindama tėvynės vardą, šlovę ir laisvę, ir jeigu „jūs atimsite iš manęs trispalvę vėliavą, jūs atimsite iš manęs pusę Prancūzijos galios, čia ir anapus jos sienų“ (Cerulo 1995: 11). Šalia tokio svaraus, asmeniškai sureikšminto argumento poveikio galima pateikti kitoki pavyzdį, kai simbolių Skandinavijoje objektų funkcionavimas reikšmingesnis tampa asmeninio žmonių gyvenimo nei valstybiniame lygmenyje. O. Lōfgrenas, teigdamas, kad tautinė vėliava populiariu simboliu tapo palyginti vėlai, pastebi, kad nors oficialus vėliavos iškėlimas yra ribotas ir iš jo pasišaipoma, tautinių vėliavų naudojimas asmeniniame lygmenyje dabartinėse Skandinavijos šalyse yra dažnesnis nei kuriuose nors kituose kraštuose. Vėliavų stulpus galima aptikti daug kur šalia vasarnamių, sodų namelių ar autopriekabų stovyklaviečių, ir vėliavos keliamos įvairiomis progomis nuo šeimos narių gimtadienių iki Joninių švenčių (Lōfgren 1989: 8). Beje, tokių pavienių atvejų būna ir dabartinėje Lietuvoje.

¹⁹ Apie vėliavos sukūrimo aplinkybes įvairių autorių nemažai rašyta, tačiau čia nagrinėjami straipsniai, rašyti tuo konkrečiu, su vėliavos sukūrimo įvykiais susijusiu laikotarpiu. Jie

1938a: 411–413; 1938b: 437–438). Jis siūlė iš esmės keisti tautines spalvas iš geltonos, žalios ir raudonos į baltą, raudoną, geltoną (arba atvirkščiai). Savąjį projektą jis pagrindė istorine valstybinės heraldikos tradicija²⁰.

Tačiau akivaizdu, kad abiem atvejais argumentai dėl tautinių spalvų tinkamumo buvo sąmoningai pasirenkami, siekiant suteikti jiems svarumo ir įrodyti siūlomo varianto tinkamumą. Antra vertus, tautinė vėliava yra simbolis, kuriamas politinėmis aplinkybėmis ir naudojamas politiniams tikslams. Todėl priimant galutinį sprendimą reikšmingas, o gal net lemiamas veiksnys galėjo būti sprendžiančios daugumos politinės koncepcijos ar užduotys. Pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės vėliavos projektas simboliškai suvienijo tris skirtingus šalies politinius subjektus, suderinęs raudoną Anglijos globėjo šv. Jurgio kryžių su baltu Škotijos globėjo šv. Andriaus ir raudonu Airijos globėjo šv. Patriko kryžiais. Panašiai Airijos tautinė vėliava simboliškai sujungė šalies religines bendruomenes: žalia juosta simbolizavo katalikus, oranžinė – protestantus, o balta tarp jų – taikų šių dviejų grupių sugyvenimą (Cerulo 1995: 19).

Galima spėti, kad politinį atspalvį turėjo ir dviejų lietuvių tautinės vėliavos projektų variantų: žalios, baltos ir raudonos bei vienos raudonos (su Vytimi) spalvos atmetimas. T. Daugirdas apie pirmąjį variantą anuo metu „Lietuvos aide“ rašė:

„Žalios, baltos ir raudonos spalvos vėliava todėl nepriimtina, kad tokia jau rytinės Prūsijos yra vartojama ir Lietuvon pateko per Tilžę ir Karaliaučių, ir daugelis lietuvių nelabai sutinka su tokia kombinacija“ (Daugirdas 1917).

Diskusijas Lietuvos Taryboje dėl antrojo varianto ir jo atmetimą P. Klimas 1917 m. savo dienoraštyje taip aprašė:

„Kilo klausimas ir apie tautines spalvas bei vėliavą. J. Basanavičius pakaitė savo spausdintą Amerikoje ta tema referatą, kur išrodoma, jog visų vėliavų spalva senovėje buvusi raudona, o ant raudono dugno širmas arklys

nors ir lakoniški, vis dėlto skirtingai nuo vėliau rašytų yra autentiški, todėl suteikia daugiau teisės interpretuoti.

²⁰ Čia pateikiamas M. Dobužinskio pasiūlymas, nes buvo nuosekliai išplėtotas ir rimtai argumentuotas. Tačiau šis pasiūlymas keisti vėliavą, pateikiant naują projektą, nebuvo vienintelis. XX a. 4-ojo dešimtmečio viduryje ir antroje pusėje diskusija dėl vėliavos buvo gerokai platesnė. 1936 m. ji pasiekė Seimą (Merkelis 1936). Tačiau, kaip matyti iš M. Dobužinskio 1938 m. straipsnio, nenutrūko. Paprastai diskusijos dėl tautinių simbolių kyla politinių judėjimų metu, kai siekiama įteisinti pasikeitimus tautos valdžios vidaus struktūroje. Tokių pasikeitimų metu simboliai dažnai būna perkuriami arba pakeičiami, norint įforminti tuos pokyčius (Cerulo 1995: 16). Lietuvos atveju matyti, kad XX a. 4-asis dešimtmetis – tai vidinių politinių ir socialinių įtampų laikas. Jį užbaigė sovietinė okupacija 1940 m. Tuo laiku buvo pakeista ir tautinė vėliava. V. Liulevičius rašo, kad kai 1940 m. sovietai okupavo Lietuvą, trispalvę reikėjo apversti: raudona, žalia, geltona. „Vėl grįžę bolševikai vėliavą visai pakeitė. Sovietinės Lietuvos vėliava pagaminta paveikus Rusijos lietuvių įtakai, tik apverstas spalvų derinys aukštyn kojom (raudona-balta-žalia) ir pakeista (paveikus komunistų įtakai) spalvų proporcija (13:1:2) vyraujant raudonai (Liulevičius 1962: 251).

ir raitelis, kardu užsimojęs. Pritarta – reikia laikytis istorinės tradicijos. Bet viena raudona spalva paprastose vėliavose, kur nėra vyties, neišrasta per būtinybę. Priimtas principas: dėti dominuojančios liaudies darbuose spalvos, būtent, žalia su raudona“ (Klimas 1988: 173).

Galima spėti, kad abiem atvejais atmetimo argumentų – „daugelis lietuvių nelabai sutinka su tokia kombinacija“ arba „neišrasta per būtinybę“ – gilumoje galėjo glūdėti ir politiniai tikslai, siekimas atsiskirti nuo kitų etninių bendrijų ir įforminti savarankišką bei originalią būtį ir tapatumą. Tokia prielaida yra įmanoma atmetimo argumentus įvertinus tuomečiame politiniame kontekste. Nepriklausomybės skelbimas vyko Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, Lietuvai esant vienu iš Vokietijos ir Rusijos konflikto diplomatinį ir karinių objektų, todėl suprantamas T. Daugirdo nenoras susitapatinti su spalvomis, naudojamomis rytinėje Prūsijoje. Be to, tų pačių spalvų vėliavas naudojo ir Rusijoje lietuviai pabėgėliai, kur, kaip teigia V. Liulevičius, tokiai idėjai galėjo padaryti įtakos „mažlietuviai, kurių ten daug buvo ištremtų iš Rytų Prūsijos“ (Liulevičius 1962: 248). Suprantamas ir vienos raudonos spalvos atmetimas, nes ji įprasmino socialistų propaguojamą klasinį požiūrį. Be to, raudonos spalvos simboliką Rusijoje tuo metu plačiai naudojo bolševikinis revoliucinis judėjimas ir 1917 m. įvykusi Spalio revoliucija.

Tačiau priimant sprendimą patvirtinti ar atmesti tautinės vėliavos projektą argumentai gali būti suformuluoti arba pagrįsti ir subjektyviais vertinimais, įvairiais atsitiktinai sugalvotais paaiškinimais ar estetinėmis *gražu/negražu* kategorijomis. Pavyzdžiui, 1917 m. Vilniaus konferencijos dalyvis A. Jakštas „Lietuvos aide“ taip komentavo tautinių spalvų tinkamumą ir pasirinkimą²¹:

„Kai dėl mūsų tautinių spalvų – žalios ir raudonos, visai pritariu T. Daugirdui. Jos reikėtų galutinai priimti ir mūsų krašto vėliavosna. Labai gaila, kad šis klausimas buvo atiduotas Komisijai. Jis reikėjo išrišti pačioje Konferencijoje. Ar šioji, ar tokios spalvos – savaimė jos nieko nereiškia: reikšmės igyja nuo žmonių sutarimo. Dėlto gi labai gaila, kad per Konferenciją niekas nepaklausė narių: kurios vėliavos jiems labiau patinka: dvispalvės žalios ir raudonos A. Žmuidzinavičiaus, ar trispalvės (žalios ir raudonos su geltona juostute per vidurį) T. Daugirdo. Mano išmanymu T. Daugirdo siūlomoji trijų varšų kombinacija labiau tinka, nes, įterpus tarp spalvų žalios ir raudonos geltoną juostelę, gaunama spalvų eilė labiau panešanti į saulės spektrą, vadinasi, ir gražesnė, negu dvispalvė žaliai raudona kombinacija“ (Jakštas 1917).

Vis dėlto retrospektyviai žiūrint galutinis sprendimas pasirinkti tautines spalvas geltoną, žalią ir raudoną bei viešas daugelio asmenų sutarimas, kad jos būdingos, liaudiškos ir todėl tautinei vėliavai tinkamos (Savoniakaitė 1998: 185), nebuvo atsitiktinis. Lietuvių tautinio atgimimo ir tautinės kultūros kūrimo fone tai logiškas sprendimas. Nuo XIX a. pabaigos ir ypač XX a. pradžios

²¹ Tai buvo vienintelis komentaras iš šalies to meto spaudoje.

tautodailė, kartu ir tekstilė²², kaip liaudiškos kultūros paveldas, tapo viena iš tų atrinktų etnokultūrinių kategorijų, skirtų lietuvių etniam savitumui žymėti ir tautiniam tapatumui išreikšti. Lietuviškoje visuomenėje tokią tautinės kultūros koncepciją propagavo dailininkai, susibūrę į Lietuvių dailės draugiją. Nuo draugijos įkūrimo 1907 m. iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios 1914 m. jie buvo surengę aštuonias lietuvių dailės parodas, gausias eksponatų, dalyvių ir lankytojų. Jose tautodailės meno dirbiniai buvo eksponuojami tautinės kultūros savitumui atskleisti. Gausiausia tose parodose buvo įvairių tekstilės dirbinių (Čepaitienė 1999: 113–123). Suprantama, kad tokia draugijos veikla, dailininkų ir kitų kultūros veikėjų idėjos, viešos kalbos ir straipsniai spaudoje formavo to meto Lietuvos visuomenės nuomonę apie tai, kas yra tikrai lietuviška.

Antra vertus, pažymėtinas ir asmeninis tautinės vėliavos kūrėjų požiūris bei konkreti kultūrinė veikla. Spalvas pasiūlė ir 1917 m. sudarytoje komisijoje tautinei vėliavai sukurti dalyvavo T. Daugirdas ir A. Žmuidzinavičius. Abu jie buvo aktyvūs Lietuvių dailės draugijos veikėjai (A. Žmuidzinavičius buvo vienas iš draugijos steigėjų), parodų organizatoriai ir eksponatų rinkėjai. Abu jie tiesiogiai prisidėjo ir suformuluojant bei įgyvendinant conceptualią mintį, kad liaudies menas yra lietuvių tautinį tapatumą išreiškiantis žymuo²³. Tos pačios nuomonės laikėsi ir trečiasis komisijos narys J. Basanavičius, nuo pat „Aušros“ laikų savo kultūros politikos strategija ir programine veikla pasirinkęs liaudiškojo palikimo naudojimą, kuriant tautinę kultūrą ir tautinį stilių (Čepaitienė 1999: 124–127). Liaudiškosios kultūros naudojimo idėjoje galima rasti J. G. Herderio kultūrinio nacionalizmo atšvaitų. Nors panašiai kultūra buvo „nacionalizuojama“ (Löfgren 1989) daugelyje kraštų nuo Skandinavijos, Vokietijos iki Vidurio ar Rytų Europos, vis dėlto Lietuvoje, kaip, beje, ir kitur, šis reiškinytis buvo autentiškai išgyventas ir atrastas²⁴.

Taigi teiginys, kad spalvos geltona, žalia ir raudona yra vyraujančios lietuvių liaudies tekstilėje, yra kultūrinė konstrukcija. Tai kultūrinio tapatumo

²² Sutinku su Vacio Miliaus pareikšta pastaba LII seminario „Etninis tapatumas ir tautiniai simboliai“ metu, kad negalima vienareikšmiškai teigti, jog XX a. pradžioje tekstilė tapo reikšmingiausia liaudies meno sritis, skirta etniam savitumui žymėti. Sutinku su tuo, kad jau XX a. pradžioje teigta, jog kryždirbystė irgi būdinga lietuvių kultūrai.

²³ Vienas iš reikšmingų vienalaikių su tautinės vėliavos kūrimu susijusių faktų yra tai, kad tekstilės eksponatai buvo pasirinkti demonstruoti lietuvių kultūros savitumą Pirmojo pasaulinio karo metu, vokiečių okupacinei administracijai pasiūlius Vilniuje organizuoti nuolatinę dirbinių parodą. Būtent Antano Žmuidzinačiaus pasiūlymu tai buvo juostų ir audinių skyrius su juostų dirbtuve. Jis ir vadovavo šiai dirbtuvei.

²⁴ Noriu pabrėžti, kad liaudiškosios kultūros „nacionalizavimas“ ir liaudies kultūros paveldo konceptualizavimas Lietuvoje buvo ne imitacinė idėjinė konstrukcija ar kituose Europos kraštuose paplitusių politinių, ideologinių, kultūrinių tendencijų mėgdžiojimas, bet autentiškai išgyventa mintis.

ženklas, arba kondensuota kultūrinė metafora, sukurta įprasminant lietuvių etninę skirtybę. F. Bartho žodžiais tariant, tai kultūrinis bruožas, kurį etninės grupės nariai laikė reikšmingu ir ištraukė iš visumos, suteikdami jam etninę kategoriją ir įprasmino kaip ženklą etninėms sienoms žymėti (Barth 1969: 11). Į šią „išrastą“ (Hobsbawm 1994) kultūrinę tradiciją įėjo ir anuometės tautinės politikos bei geopolitikos dėmuo, kurio esmė buvo kuriant valstybę vadovautis „etnografiniu principu“: Lietuvos valstybė buvo kuriama vadovaujantis etnografinėmis lietuvių sienomis, t. y. tos etninės grupės teritorijoje, kurioje kalbama lietuviškai ir sąmoningai suvokiama save kaip lietuvius (Čepaitienė 1999: 107–108). Toks politinis kultūrinių dėmenų įprasminimas būdingas nacionalizmui, kur tipiškais etniniais simboliais siekiama skatinti savojo kultūrinio savitumo refleksijas ir taip sukurti tautiškumo jausmą (Eriksen 1993: 103).

Sąmoningai sukurtas tautinės vėliavos projektas savo konceptualia visuma atitiko tuometį ideologinį tautinės valstybės projektą ir buvo etninio savitumo esmę žyminti kultūrinė metafora. Kaip teigė R. Firth, tautinė vėliava, kaip ir himnas ar herbas, yra simboliai, išreiškiantys tautos visuminį pagrindą, mintį ir kultūrą (cituota iš Löfgren 1989: 7–8). Tačiau simboliniai objektai socialinį gyvybingumą ir autentiškumą įgyja, kai istorijos eigoje funkcionuoja etninės bendrijos išlikimui svarbiuose įvykiuose. Funkcionavimas lemtingose etninės priešpriešos situacijose ir centrinėse etninio vyksmo vietose suteikia tiems objektams charzmatinės galios (Čepaitienė 2000: 474). Būtent tuo galima būtų aiškinti tautinės vėliavos socialinę įtaigą atgaivinant ar palaikant etninį jausmą.

Tarp lokalinio ir etninio tapatumo

Judriame etniniame vyksme šiandien vienas iš pirminių dėmenų, darančių poveikį struktūriniam tapatumo pokyčiams, yra kilmė, tiesiogiai susijusi ne tik su genealogija, bet ir su vieta. Antra vertus, etniškumą ir etninį tapatumą nagrinėjant kaip socialinio organizavimo formą ir etnines ribas interpretuojant kaip socialines bei kultūrinės, įprasta, kad teritoriniai, geografinės vietos klausimai lieka tarsi nuošalėje. Tačiau etniniai konfliktai tarp žmonių grupių, nors įvairiai politiškai bei ideologiškai aiškinami, dažnai vyksta dėl konkrečių teritorijų, dėl nuosavybės teisių į tas teritorijas, dėl teisės į gamtinius išteklius, esančius tose teritorijose, ar kitų panašių dalykų.

Vietos ženkliškumas susitapatinant žmonėms yra neabejotinas ir reikšmingas. Kalbėdamas apie šiandienės tendencijas, T. H. Eriksenas, pratęsdamas J. Friedmano mintį apie abipusę globalumo ir lokalumo priklausomybę ir sąveiką, pastebi, kad nepaisant migracijos ir kitokių vienijančių tendencijų žmonės vis dėlto gyvena konkrečiose vietose ir vientisas pasaulis yra lokaliai sukonstruotas (Eriksen 1993: 150). Tačiau ir lokalumas yra judri konstrukcija tiek erdvės, tiek laiko požiūriu. Bet kuris teritorinis darinys, ilgą laiką buvęs

vientisas, netikėtai gali pradėti smulkėti arba stambėti, pateikdamas naujas vietų konfigūracijas ir naujus jas išforminančius tapatumus.

Lauko tyrimų metu važinėjant po miestelius buvo įprasta matyti, kad virš vietos administracinio pastato – seniūnijos ar savivaldybės plevėsuodavo trispalvė vėliava. Tačiau visai neseniai, 2000 m. vasarą, Raguvoje teko matyti ir kitokią tos pačios vietos simbolinį išforminimą. Čia virš seniūnijos plevėsavo ne trispalvė, o Panevėžio apskrities vėliava. Daugelyje vietovių pateikėjai pabrėžė, kad tautiškumas, tautinė savivoka, tautos istorija šiandien žmonėms yra suprantamesnė, kai modeliuojama ir pateikiama kaimo, giminės, ar apylinkės lygmenyje. Kita vertus, žmonės patys aktyviai naudojo lokalius dėmenis tai suprasdami kaip dalyvavimą bendrame tautiniame vyksme. Vienas akivaizdžių lokalinio matmens sureikšminimo pavyzdžių atkūrus Lietuvos nepriklausomybę yra akivaizdus žemaičių aktyvumas ir konsolidacija. Kaip teigia P. Kalnius, šis procesas yra lygiavertis ar net pirminis bendranacionalinės integracijos požiūriu. Jis pateikia tokio teritorinio dėmens sureikšminimo pavyzdį teigdamas, kad 1995 m. Žemaičių kultūros draugija nutarė „ruošti pasiūlymus, kad būtų patobulintas Lietuvos administracinis paskirstymas, labiau atsižvelgiant į Lietuvos etninių regionų ribas“ (Kalnius 1997: 13).

Taigi savivokos lygmenyje susitapatinimas su konkrečia vieta nėra viena reikšmis. Empirinėje konkretybėje, net kai kalbama apie nuo seno vienoje vietoje gyvenančių individualių žmonių savivoką, vietos sureikšminimas gali įgyti įvairius, net prieštarigus aspektus bei tapatumų kontūrus. Atrodytų, kad klasifikacinis etninio susitapatinimo principas, apimantis ir teritorinį aspektą, turėtų uždengti smulkesnius lokalius darinius – gimtosios sodybos, gimtojo kaimo ar miesto, „tėviškės“ ar „krašto“ tapatumus. Tačiau taip nėra. Net konkreti gimimo vieta kaip simbolinė kategorija gali būti lokalizuota teritorijoje, kurios ribos gali įvairiai judėti ir apimti siauriau ar plačiau interpretuojamas vietoves bei skirtingas tų vietovių prasmes. „Žmogiškąją“ erdvės matmenį pabrėžė Z. Baumanas:

„Dažnai sakoma, ir dar dažniau laikoma savaime suprantamu dalyku, kad „socialinės erdvės“ idėja yra kilusi metaforiškai sukeitus sampratas, susiformavusias įgyjant fizinę, „objektyvios“ erdvės patirtį. Tačiau yra priešingai. Tas atstumas, kurį mes dabar linkę vadinti „objektyviu“ ir matuoti lygindami su ekvatoriaus ilgiu, o ne su žmogaus kūno dalimis, su fiziniu kūno greičiu ar tos vietos gyventojų simpatijomis-antipatijomis, būdavo matuojamas žmonių kūnais ir tarpusavio santykiais gerokai seniau nei metaline lazdele, vadinama metru, šituo beasmensškumo ir besieliškumo išikūnijimu, saugomu Sevre visų pagarbai ir nuolankumui“ (Bauman 1998: 27).

Todėl kyla klausimas, ar žmonių susitapatinimas net ir tuo atveju, kai priklausomybė etninei bendrijai ir tos bendrijos lokalizavimasis geografinėje erdvėje atrodytų vienareikšmiai, neturi konkuruojančių klasifikacinių sistemų, kurios į esamą struktūrą įveda papildomus komponentus ir suteikia daugiau galimybių rinktis. Tačiau kaip tokiu atveju pasiskirsto santykiai tarp

tautinio ir etninio bei lokalinio ir regioninio tapatumo ir kaip tie skirtingi tapatumai įprasmina kilmę, savitus kultūrinius bruožus ar savas istorijas?

Viename Žemaitijos miestelyje netoli Latvijos sienos pateikėjų paklausus, kas jie esą, kai kurie iš karto atsakydavo, kad žemaičiai. Patikslinus klausimą, būdavo papildoma, pabrėžiant prigimtinių, gimimo vietos sąlygotą tapatumą: „Pirmiau esu žemaitis, Žemaitijoj gimiau ir mirsiu“ (ES, b. 2177, l. 97), „Grynai žemaitis, lietuviškų priemaišų nėra, tėvas iš Vyžontiškių, mama iš Klauseikių kaimo. Tėvai žemaičiai, bočiai irgi“ (ES, b. 2177, l. 70); „Žemaitiškas man asmeniškai nepraeina, įgimęs į kraują“ (ES, b. 2177, l. 114). Iš pateikėjų argumentų buvo matyti, kad pagrindinis dėmuo apibūdinant savo lokalinį tapatumą yra kilmė, geografinėje erdvėje sutapatinama su gimtąja vieta.

Tačiau gimtoji vieta įteisino ne konkrečios vietos – kaimo, apylinkės ar rajono tapatumą, bet platesnį žemaičių bendruomenės tapatumą, ir tai buvo esminis skirtumas nuo kito Vidurio Lietuvoje pastebėto atvejo. Pavyzdžiui, Raguvos miestelyje ar Šilų kaime žmonės savo vietinę tapatybę apibrėžė pagal gimtąsias vietas. Žmonės, kurie buvo gimę Šiluose ar Raguvoje ir juose gyveno, save vadino ir kitų buvo vadinami pagal to kaimo ar miestelio pavadinimą *šilainiais*, *raguviais*²⁵. Be to, jie atsiskyrė nuo kitos – atvažiavusių ir ilgai gyvenusių atvykėlių – kategorijos pabrėždami, kad pastarieji buvo vadinami kitaip, prie vietovės pridėdant priesagas -ietis, -ė: *raguvietis*, *raguvietė*. Vis dėlto abiem atvejais konkreči gimimo, kilmės ar gyvenamoji vieta buvo žmonių lokalinės tapatybės pagrindas. Tuo šis atvejis skyrėsi nuo pateikėjų žemaičių, kur prigimtinis geografinės kilmės argumentas buvo naudojamas pagrįsti priklausomybę teritoriniu atžvilgiu platesnei bendrijai, kuri fiksuojama istoriškai, tačiau šiandien niekaip neišforminta ir egzistuoja išivaizduojamos bendruomenės lygmenyje²⁶.

Antroji kertinė pozicija, kurią reikėtų akcentuoti kalbant apie žemaičius, yra kalba. *Raguvo* tapatybės atveju lemiamas dėmuo buvo kilmės vieta ir gyvenimas toje pačioje vietoje, suteikiantis žmogui to kaimo ar miestelio vietinio gyventojų kategoriją. Tuo tarpu *žemaičio* tapatybės apibrėžimui, be kilmės

²⁵ Kaip viena pateikėja teigė, *šilainiai* ir *raguviai* yra žodžio *lietuviai* analogija. M. Norkaitienė rašo, kad pavadinimas *raguviai* yra senas, ir pateikia pavyzdį iš 1900 m. „Tėvynės sargo“: „Gužą gausi, neatsargiai pasipynęs po kojų kokiam įkaušusiam raguviui“. Ji taip pat pastebi, kad tokios darybos yra ir etnonimas *lietuvis* (Norkaitienė 2001: 787).

²⁶ Teiginį „išivaizduojama bendruomenė“ vartojau B. Andersono prasme (Anderson 1999), siekdama pabrėžti ne tai, kad, sakykim, žemaičių bendrija šiandien nėra administraciškai ar kaip kitaip išforminta, bet, kaip teigia B. Andersonas, kad „ji išivaizduojama“, nes net nepažįstant daugumos savo tautiečių, nesutikus ir netgi niekada neišgirdus apie juos, kiekvieno jų sąmonėje gyvuoja įvaizdis, kad jie visi susiję“ (Anderson 1999: 21). Be to, reikia pasakyti, kad žemaitiška savivoka, žemaitiškas tapatumas, žemaičių bendrija ar Žemaitija yra istorinės kategorijos, žyminčios savitą vakarinėje Lietuvos dalyje gyvenančių ir savita tarpe kalbančių žmonių grupę (Kalnius 1997, Medišauskienė 1999, Nikžentaitis 1996).

vietos ypač reikšmingas buvo antrasis dėmuo – kalbinis savitumas. Ši bruožą pateikėjai interpretavo kaip etnokultūrinę kategoriją, atskiriančią juos nuo aukštaičių, dzūkų ar suvalkiečių: „Kuo skiriasi žemaičiai? Žiūriu į savo giminę, darbai tie patys, siekiai tie patys, skiriasi tik kalba“ (ES, b. 2177, l. 58); „Jau iš mūsų akcento matyt, kas žemaičiai, aukštaičiai kalba lietuviškai“ (ES, b. 2177, l. 28). Kai kurie pateikėjai kalbinę skirtybę laikė prigimtinio ir analogišku gimimo vietai dėmeniu: „Tai prigimimas, taip esam priaugę prie tos kalbos, kaip galiu nedidžiuoties tokiu savo gimimu. Aš esu krikštyta bažnyčioje, dėl ko turiu verstis kitaip. Grynai tas pats kaip krikštas. Mūsų kalba iš prigimimo, dėl ko turiu verstis“ (ES, b. 2177, l. 74–75). Kalbinis savitumas, pateikėjų nuomone, reikšmingas ir žemaičių grupiniam solidarumui rasti. Vienas vyras pokalbio metu teigė, kad „pažįstam vienas kitą iš kalbos. Prieš keliolika metų gydžiausi Kauno klinikose. Ir su bufetininke žemaitiška susirokavom valgykloj. Ji žemaitė buvo. Sakė, blatas pasidarė“ (ES, b. 2177, l. 70).

Tačiau žemaitišką tapatumą pateikėjai apibrėžė ne tik šiais dviem, jų nuomone, esminiais – gimtosios vietos ir gimtosios kalbos dėmenimis, bet ir stereotipais, kurie dažniausiai žymėjo ribas ir dichotomiją (Eriksen 1993: 22–25) tarp žemaičių ir aukštaičių.

Žemaičių įsivaizduojami kitų (pvz., aukštaičių) neigiami stereotipai apie juos:

„Žemaitis ne žmogus – kaimietis. Kas Aukštaitijoje yra pamėgta, kad žemaitis esi šiukšlė“ (ES, b. 2177, 70).

„Nėr neapykantos ar skriaudos aukštaičiui ar suvalkiečiui, bet atrodo, kad tuos žemaičius biškį pajuokia. Kai reikia ką nors grubiai pasakyti, tai sako vis žemaitiškai“ (ES, b. 2177, l. 148).

„Žemaitis žemai, aukštaitis aukštai, žemaitį niekina“ (ES, b. 2177, l. 67).

Šiurkštų, tamsų, kaimiečio žemaičio stereotipą pateikėjai apibendrinami priešpriešindavo guvaus, daug kalbų mokančio, poniško aukštaičio vaizdinii. Tačiau pažymėtina, kad vaizdiniai, kuriais pateikėjai apibūdino socialinius ir kultūrinius skirtumus tarp žemaičių ir aukštaičių, nėra nauji ar originalūs. Jie yra tiesioginė analogija istoriškai gyvuojančių stereotipų, žyminčių priešpriešą tarp lenkų ir lietuvių etninių grupių, kur lietuvis tamsus, atsilikęs kaimietis, o lenkas yra ponas (Čepaitienė 1995). Vis dėlto individualaus susitapatavimo lygmenyje jie pateikėjams buvo autentiški, kėlė įvairias emocijas ir inspiravo teigiamus stereotipus apie save. Didžiavimasis žemaitiška tapatybe buvo grindžiamas moralinėmis kategorijomis ir pozityviomis savo grupės savybėmis.

Teigiami žemaičių stereotipai apie save:

„Žemaičiai vieningi, karingi, laimėjo Žalgirio mūšį“ (ES, b. 2177, l. 97).

„Žemaitis užsispyrimo turi ir padarys ką nori, o aukštaitis nebus toks, ranka numos“ (ES, b. 2177, l. 67).

„Aukštaitis labiau nosį riečia, kad geresnis, nors ir švakesnis yr, o taip viską paėmus žemaičiai yra geresni“ (ES, b. 2177, l. 35).

„Žemaičiai atrodo teisingi, malonios dūšios žmonės“ (ES, b. 2178, l. 6).

Pastebėta, kad šalia stereotipų yra dar viena reikšminga pozicija, ženklinti ribas ir ideologiškai argumentuojanti žemaičių atskyrimą. Tai saviti istoriniai epizodai ir simboliai. Pavyzdžiui, Lietuvos kunigaikščių Mindaugo ar Vytauto istorinius vaidmenis kai kurie pateikėjai žemaičiai vertino prieštarinškai ir skirtingai nuo įprastų lietuviams bei oficialiajai Lietuvos istoriografijai. Viena pateikėja teigė, kad „mano vyras į Mindaugo karūnavimo minėjimą nėjo, nes Mindaugas žemaičius pardavė kryžiuočiams“ (ES, b. 2177, l. 148). Lygiai taip pat buvo pabrėžiamas ir žemaitiškų simbolių istorinis savitumas: „Žemaičiai ir lietuviai turi atskirus simbolius, nes Žemaitija anksčiau buvo atskira valstybė. Pagrindinis Žemaitijos simbolis – meška skiriasi nuo seno. Dabar Lietuva ir Žemaitija viena valstybė“ (ES, b. 2177, l. 127). Teigiama, kad žemaičiai turi ir savo sostinę Telšius (ES, b. 2177, l. 28).

Taigi žemaičiai savo lokalinį tapatumą apibrėžė naudodami ne tik geografinę gimtosios vietos ženkliskumą, bet ir socialinius, kultūrinius bei ideologiškai konceptualizuotus istorinius dėmenis. Tokioje elgsenoje matyti etninėms grupėms būdingų ribas kuriančio elgesio bruožų, kurie leistų kelti prielaidą apie žemaičius kaip savitą ir skirtingą nuo lietuvių etninę grupę. Tai, kad žemaičiams akivaizdžiai skirtingos grupės buvo aukštaičiai, dzūkai ar suvalkiečiai, leistų žemaitišką tapatumą priskirti regioniniam lokalinio tapatumo variantui.

Tačiau savivokos lygmenyje atsiskyrimo tendencijos nebuvo tokios nuoseklios. Pastebėta, kad nors pateikėjai vienareikšmiškai pabrėždavo savo žemaitišką tapatybę ir atskyrimą nuo kitų grupių bei žemaitišką patriotiškumą, pokalbių eigoje išryškėjo ne vienas, bet keli susitapatinimo ir susitapatinimų hierarchijos variantai.

Apibendrinus žemiau esančioje schemoje tai, kaip žmonės lygino save su priklausančiais kitoms bendrijoms ar grupėms, matyti, kad vieniems žemaičių tapatybė buvo analogiška kategorija kitoms Lietuvos etnografinėms regioninėms tapatybėms: aukštaičiams, dzūkams ar suvalkiečiams, kiti žemaičius išskyrė į grupę, analogišką etninėms lietuvių arba latvių grupėms:

Žemaitis / aukštaitis, suvalkas, dzūkas	Žemaitis / lietuvis, latvis
---	-----------------------------

Be to, ši klasifikacija konkrečiais individualaus susitapatinimo atvejais ne visada buvo stabili. Pavyzdžiui, kartais pokalbio pradžioje pateikėjas, savo žemaitišką tapatybę pateikęs kaip lietuvio priešpriešą, vėliau apie žemaičius kalbėjo priskirdamas juos tai pačiai kategorijai kaip ir dzūkus ar aukštaičius. Ne visais atvejais buvo aiški pateikėjų vartojama *lietuvių* kategorija. Taip buvo vadinama atskira etninė grupė, analogiška latviams. Kita vertus, taip vadina mi aukštaičiai arba aukštaičių kalba. Pastarajam požiūriui artimi ir kai kurių pateikėjų teiginiai, kad žemaitis – tai lietuvis patriotas arba kad žemaitis – tai

tas pats lietuvis. Jie leidžia manyti, kad *lietuvių* kategorija buvo suprantama ir kaip tautybė platesne prasme, apimanti tiek žemaitišką, tiek aukštaitišką tapatumą.

Lygiai toki patį įvairiaprasmiškumą buvo galima matyti pateikėjus klausinėjant apie susitapatinimo prioritetus. Hierarchija tarp lietuviško ir žemaitiško tapatumo nebuvo vienareikšmė ir nusistovėjusi²⁷. Šalia hierarchinių variantų egzistavo ir tokie atvejai, kai *žemaitis* ir *lietuvis* buvo laikomi sinonimais ir vienas kitą papildančiais susitapatinimais.

Lietuvis Žemaitis / aukštaitis, dzūkas	Žemaitis / aukštaitis, dzūkas Lietuvis	Žemaitis = lietuvis
---	---	---------------------

Vis dėlto nepaisant susitapatinimo įvairovės bei nestabilumo matyti, kad įvairių variantų lokalinis susitapatinimas kai kuriais atvejais tampa konkuruojančia etninio ir tautinio tapatumo kategorija. Konkrečiai kalbant apie žemaičių grupę, reikėtų sutikti su prieštaringa P. Kalniaus nuomone, kad „žemaičiai gerokai nutolę nuo „vidutinio lietuvių“ standartų“, tačiau nepakanka argumentų juos pripažinti atskira tauta (Kalnius 1997: 11–12). Tai, kad ši regioninio tapatumo variantą galima klasifikuoti kaip esantį tarp lokalinio ir etninio, patvirtina ir čia aptarta pateikėjų susitapatinimo hierarchijų įvairovė.

Apibendrinant žvelgiant, regioninis tapatumas, pagrįstas prigimtinių dmenų ir kultūrinių skirtumų sureikšminimu bei istorine autonomiškumo argumentacija, gali būti šaltinis savarankiškai rūšinei kategorijai rasti. Todėl lokalinis, regioninis ir etninis bei tautinis tapatumai konkrečiose situacijose gali tapti ir atskiriomis konkuruojančiomis, ir viena kitą neutralizuojančiomis kategorijomis. Bet abiem atvejais pažymėtina, kad suaktyvėjus susitapatinimo poreikiui vietos sureikšminimas yra svarus veiksnys, skatinantis tapatumų paieškas ir persitvarkymus.

Baigiamosios pastabos

Judriame etniniame vyksme reikšmingi veiksniai, atgaivinantys etninius sentimentus, yra individų aktyvumas, simbolių socialinė įtaiga ir vietos sureikšminimas. Etninės priešpriešos situacijoje įvykęs neteisėtas teritorinio, socialinio ar kultūrinio tapatumo struktūrinis pažeidimas sukuria ilgalaikes sąlygas etniniam tapatumui ir grupės rūšinei savasčiai kristalizuotis. Individai, kurių tapatumai būna pažeisti, jaučiasi tarsi įgiję pašaukimą ir gali tapti aktyviais etniškumo esmės nešėjais.

²⁷ Tai pastebėjo P. Kalnius. XX a. 8-ajame dešimtmetyje Vilniuje, Kaune, Elektrėnuose atliekant šeimos tyrimus buvo atkreiptas dėmesys į tai, kad kas dvyliktoje anketoje Žemaitijoje gimę asmenys į klausimą „Jūsų tautybė?“ atsakydavo „lietuvis (žemaitis)“ arba „lietuvis – žemaitis“ ir retais atvejais „žemaitis – lietuvis“. Autorius teigia, kad susitapatinimo dvilypumas tapo dar aktyvesnis iškilus Lietuvos nepriklausomybės perspektyvai (Kalnius 1997: 11).

Etninio aktyvumo metu materialioje erdvėje pagausėja simbolinių objektų ir praktikų, kuriais žmonės išreiškia etnines kategorijas ir tapatumų savitumus. Taip siekiama save apibūdinti, parodant savitus įpročius ir skonius, stilius, manieras ar kitokias simbolines formas. Simboliniai objektai atstovauja sukonstruotam ir suprojektuotam etninės grupės tapatumo vaizdiniui ir yra etninę skirtybę įprasminantys kultūrinio tapatumo ženklai, arba kultūrinės metaforos. Socialinio gyvybingumo ir autentiškumo jie įgyja, kai istorijos eigoje funkcionuoja centriniuose etninės bendrijos išlikimo įvykiuose.

Vietos ženkliskumas judriame etniniame vyksme yra svarus ir kartu prieštaringas veiksnys. Atrodytų, kad klasifikacinis etninio susitapatinimo principas, apimantis ir teritorinį aspektą, turėtų uždengti smulkesnius lokalius darinius, tačiau gimtosios vietos tapatumas, sureikšminantis kultūrinius ir socialinius dėmenis prigimtiškumo lygmenyje, gali būti šaltinis savarankiškai rūšinei kategorijai rasti. Lokalinis, regioninis ir etnis bei tautinis tapatumai konkrečiose situacijose gali tapti konkuruojančiomis arba viena kitą paneigiančiomis, taip pat papildančiomis ir viena kitą pastiprinančiomis kategorijomis. Taigi vietos sureikšminimo sukelta įtampa aktyvina ne tik socialinių bei kultūrinių skirtybių, bet ir savosios esmės ieškojimus.

Literatūra

- Anderson Benedict. 1999. *Įsivaizduojamos bendruomenės: apmąstymai apie nacionalizmo kilmę ir plitimą*. Vilnius: Baltos lankos.
- Barth Fredrik. 1969. Introduction, Barth F. (ed.). *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown and Company.
- Bauman Zygmunt. 1998. *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Berremann Gerald. 1983. Identity Definition, Assertion and Politization in the Central Himalayas, Jacobson-Widding A. (ed.). *Identity: Personal and Socio-Cultural*: 289–319. Acta Univ. Upsala, Upsala Studies in Cultural Anthropology. Upsala.
- Berger Peter L., Luckmann Thomas. 1999. *Socialinis tikrovės konstravimas. Žinojimo sociologijos traktatas*. Vilnius: Pradai.
- Cerulo Karen A. 1995. *Identity Designs. The Sights and Sounds of a Nation*. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press.
- Čepaitienė Auksuolė. 1994. Tautiniai simboliai Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių rankdarbiuose, Merkienė R. I. (sud.). *Etninė kultūra ir tautinis atgimimas*: 152–158. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Čepaitienė Auksuolė. 1995. Etniškumas: stereotipų modeliavimas: Lietuvos patirtis, *Liaudies kultūra* 5: 10–12.

- Čepaitienė Auksuolė. 1999. Liaudies menas ir tautinio tapatumo kūrimas, Jurkuvienė T. (sud.). *Primityvumas mene*: 106–131. Vilnius: Gervėlė.
- Čepaitienė Auksuolė. 2000. Lithuanian National Symbols: Creation, Meaning and Power, Dekker T., Helsloot J., Wijers C. (eds.). *Roots and Rituals: The Construction of Ethnic Identities*: 465–476. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Čepėnas Pranas. 1977. *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*. 1. Chicago: K. Griniaus fondas.
- Daugirdas Tadas. Lietuvių tautinės spalvos, *Lietuvos aidas*. 1917 10 11.
- Dobužinskis Mstislavas. 1938 a. Apie mūsų vėliavą, *Naujoji romuva* 18: 411–413.
- Dobužinskis Mstislavas. 1938 b. Apie mūsų vėliavą, *Naujoji romuva* 19: 437–438.
- Eriksen Thomas H. 1993. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Fishman Joshua. 1983. „Nothing New under the Sun“ (Ecclesiastes 1:9): A Case Study in Alternatives at Early Stages of the „Language and Ethno-cultural Identity“ Linkage, Jacobson-Widding A. (ed.). *Identity: Personal and Socio-Cultural*: 263–287. Acta Univ. Upsala, Upsala Studies in Cultural Anthropology. Upsala.
- Gellner Ernest. 1996. *Tautos ir nacionalizmas*. Vilnius: Pradai.
- Gil-White Francisco J. 2001. Are Ethnic Groups Biological „Species“ to the Human Brain? Essentialism in Our Cognition of Some Social Categories, *Current Anthropology* 42(4): 1–69. www.journals.uchicago.edu.
- Hobsbawm E., Ranger T. (eds.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Jacobson-Widding Anita. 1983. Introduction, Jacobson-Widding A. (ed.). *Identity: Personal and Socio-Cultural*: 13–32. Acta Univ. Upsala, Upsala Studies in Cultural Anthropology. Upsala.
- Jakštas Adomas. Dėl mūsų ženklo ir spalvų, *Lietuvos aidas*. 1917 11 29.
- Jurginis Juozas. Lietuvių mokslo draugija, Merkys V. ir kt. (red.). *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*. Iš lietuvių kultūros istorijos 8: 37–118. Vilnius: Mokslas.
- Kalnius Petras. 1996. Individuo etnizacija – viena iš socializacijos formų, Grigas R. ir kt. (red.). *Lietuva socialinių pokyčių erdvėje*: 16–23. Vilnius: Lietuvos sociologų draugija, Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Kalnius Petras. 1997. Etninio ir etnografinio savitumų prieštaravimas dabartinėje Lietuvoje: Etnologiniai pamąstymai žemaičių klausimu, *Liaudies kultūra* 4: 9–15.
- Kalnius Petras. 1998. *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*. Vilnius: Žara.
- Kertzner David I. 1988. *Ritual, Politics and Power*, New Haven and London: Yale University Press.
- Klimas Petras. 1988. *Dienoraštis*. 1915. XII. 1 – 1919. I. 19. Chicago.
- Lietuvių dailės draugija: Įstatai*. 1907. Vilnius.

- Lietuvių enciklopedija*. 1961. 30. Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla.
- Lietuvių kalbos žodynas*. 1991. 15. Vilnius: Mokslas.
- Liulevičius Vincentas. 1962. Lietuvių tautinės vėliavos spalvos, *Aidai* 6: 247–251.
- Löfgren Orvar. 1989. The Nationalization of Culture, *Ethnologia Europea* 19: 5–23.
- Longman Dictionary of English Language and Culture*. 1992. Harlow: Longman.
- Luckmann Thomas. 1983. Remarks on Personal Identity: Inner, Social and Historical Time, Jacobson-Widding A. (ed.). *Identity: Personal and Socio-Cultural*: 67–91. Acta Univ. Upsala, Upsala Studies in Cultural Anthropology.
- Medišauskienė Zita. 1999. Lietuvos samprata XIX a. viduryje, Tyla A. ir kt. (red.). *Praeities baruose*: 217–224. Vilnius: Žara.
- Merkelis Aleksandras. Mūsų tautinė vėliava, *Lietuvos aidas*. 1936 11 13.
- Merkienė Regina. 1994. Etninė kultūra ir lietuviybės simboliai, Merkienė I. R. (sud.). *Etninė kultūra ir tautinis atgimimas*: 55–69. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Merkys Vytautas. 1975. „Sietyno“ draugija ir jos byla. Merkys V. ir kt. (red.). *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*. Iš lietuvių kultūros istorijos 8: 9–36. Vilnius: Mokslas.
- Merkys Vytautas. 1994. *Knygnešių laikai 1864–1904*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras.
- Milius Vacys. *Lietuvių etninės kultūros raiška sovietmečio lageriuose ir tremtyse. Pranešimas, skaitytas Lietuvių katalikų mokslo akademijos XVIII suvažiavime Klaipėdoje*. 2000 06 21.
- Nikžentaitis Alvydas. 1996. Žemaičių subetnosas, *Žemaičių žemė* 4: 26.
- Norkaitienė Milda. 2001. Kas gyvena Raguvoj, Samavičius R. ir kt. (red.). *Raguva*: 787–788. Vilnius: Versmė.
- Okeley Judith. 2000. Rootlessness Against Spatial Fixing: Gypsies, Border Intellectuals and „Others“, Bendix R., Roodenburd H. (eds). *Managing Ethnicity: Perspectives from Folklore Studies, History and Anthropology*: 14–39. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Rymša Petras. Reikalinga Lietuvių dailos mylėtojų draugija, *Vilniaus žinios*. 1906 03 24.
- Royce Peterson Anya. 1982. *Ethnic Identity: Strategies of Diversity*. Bloomington: Indiana University Press.
- Savoniakaitė Vida. 1998. *Audiniai kaimo kultūroje*. Lietuvos etnologija 4. Vilnius: Alma Littera.
- Smith Anthony D. 1994. *Nacionalizmas XX amžiuje*. Vilnius: Pradai.
- Sökefeld Martin. 1999. Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology, *Current Anthropology* 40(4): 417–447.
- Subačius Paulius. 1999. *Lietuvių tapatybės kalvė*. Vilnius: Aidai.
- Vėbra Rimantas. 1990. *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*. Vilnius: Mokslas.

Reviving Ethnic Identity: Individual, Symbol, Place

Auksuolė Čepaitienė

Summary

In the present article I discuss the factors which play a significant role in the reviving of ethnic identity. Although the persistence of demarcation of ethnic boundaries, considered intertwined with the rigid structures of identities, the changing political conditions, and social and cultural contexts, may challenge the stability of such categorization. Reconfiguration of political and social powers questions previous roles and boundaries of existing identities, as well as their hierarchies. Historical periods of essential political upheavals, related to the emergence or destruction of the nation-state, as occurred in Lithuania, for example, in 1880s–1910s, 1988–1990s or late 1940s–1950s, produce a dynamic context for conceptualisation of ethnic identities.

In my study I focus on the factors, and situations, which evoke ethnic feelings, and actualise the need for identification. I consider ethnic identification as one of the systems of categorization, which institutionalise the cognition of ethnic sameness or distinctiveness as “species” categories. In this respect I utilise Gil-White, who writes, “when a human perceived an ethnica, it counted it and processed it as a species” (Gil-White 2001). But I would like to add that images and feelings related to the values, symbols, or common histories, and maintained in the content of ethnic identity, are significant in the understanding of ethnic categorization as well.

In my study I pay attention to the relationship between individual and institutional aspects of identification. I try to show that the line between individual and institutional is a fuzzy one, because individual self-ascription to a certain ethnic group goes parallel with the strategy oriented towards institutionalisation of personal decision. The institutionalised individual identities, on the other hand, create a context for new ones to emerge.

Dealing with individuals as the carriers of ethnic “properties”, I try to show how an injury to territorial, social, cultural or political identities of the individuals in a situation, which they perceive as ethnic conflict, creates the conditions to crystallize ethnic identity. I suggest that the injury of the essence of an individual as a “universal <...> like culture” (Sökefeld 1999: 430) becomes a precondition for reviewing the criteria and components of self-identification, and imposes on an action the strengthening of defensive strategies of the ego. In such a process, not only identities are added with new experiences and qualitative components, but also the inner essences are revised, and previous identity boundaries destroyed. Such individuals with injured identi-

ties become similar to "border intellectuals", and sense a call to become active agents in the ethnic arena and carriers of essential features of group identity. Both the perception of illegality of injury and the inheritance of violated biographical episodes within the family framework are significant motivations, which concentrate the vigour of such people.

The situations of ethnic activity produce the whole complex of social and cultural interactions in which individuals employ a symbolic language of material objects and practises to represent their ideologies and politics of ethnic categorization. In such context, the distinctive cultural features of an ethnic group may be displayed in various forms of symbolism, including styles, emblems, songs or, for example, the national flag. Thus the national flag, even though constructed politically, embraces cultural meanings and metaphors. But in social space it gains power and authenticity when it functions in crucial events of a nation.

In the process of search for material objectification of ethnic identities, the symbolism of place is significant in the evocation of ethnic feelings. However, for example, attachments to the birthplace may produce a variety of contradicting identities that negotiate, contest, add, or cover each other. In my article I discuss a case study of regional identity of Samogitia, based on primordial attachments to locality and language.

In general, I would stress that ethnicity negotiations actually go on between individuals who employ material objects or practices, primordial attachments or gained experiences, to refresh ethnic feelings and to bring the essence of a "species" group to their identities.

Gauta 2001 m. spalio mėn.